

IZVOD IZ NAREDBE BR. 4

Komandanta Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske od 13. I 1942.1

I. Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije formirao je »Prvu proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu«. Formirao je ovu udarnu brigadu u času kada su svi neprijatelji slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije ujedinjenim silama nastojali uništiti naš narodnooslobodilački pokret. Formirao ju je u času kad je prodana nedićevska banda u zajednici s Pečančevim četnicima, Ljotićevcima i ostatkom bandi Draže Mihailovića pošla zajedno s okupatorskim trupama u bratoubilačku borbu protiv vlastitog naroda. Formirao ju je u času kad je reakcija Jugoslavije, poduprta inostranom reakcijom, učinila sve da zatapi pred narodom oslobodilačku ulogu partizanskih odreda, a svim se silama trudila da popularizira pozadinsku rezervu neprijateljevu — Dražu Mihailovića — kao tobožnjeg borca protiv okupatora. Formirao ju je u času kad su četničke bande nastojale svim silama da slome jedinstvo- partizana i da ih podlom propagandom navedu na bratoubilačku međusobnu borbu Srba, Hrvata i muslimana, a sve u interesu okupatora.

II. Po naredjenju Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u 1. proletersku narodnooslobodilačku brigadu ima se uključiti i tri stotine partizana iz Hrvatske. Naslov, dosadašnja slava i zadaci te brigade traže da naši partizani dadu za nju samo najbolje radničke i seljačke borce, koji će partizanskim odredima Hrvatske osvjetlati lice i pronijeti slavu među svim narodima Jugoslavije.

• Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske poziva stoga sve partizane, kao i do sada nemobilizirane građane, da se dobrovoljno jave kao borci u novoosnovanu brigadu s uvjerenjem da će se najbolji naši borci s oduševljenjem ovom pozivu odazvati.

Prijave će primati komandiri četa do konca ovog mjeseca.

III. Kao partizane za 1. proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu treba u prvom redu mobilizirati radnički elemenat, koji dolazi iz gradova u partizane, a zatim siromašni seljački elemenat, te i druge prokušane borce. Naročitu pažnju treba obratiti na svijest i discipliniranost partizana koji se dobrovoljno javljaju. U brigadi, naime, vlada gvozdena disciplina i u njoj se ne smije dopustiti nikakvo kolebanje ni u ispunjavanju datih naređenja, ni u pogledu same linije borbe. Brigada treba da bude naša najjača i najpouzdanija udarna snaga.

Iz političkih će razloga za brigadu trebati posvetiti više pažnje mobilizaciji Hrvata. Stoga će se najveći dio morati mobilizirati iz Primorsko-goranskog partizanskog odreda i Banijskog partizanskog odreda. Gradski će se radnici pripremati u već postojećim odredima po za to naročito određenim oficirima.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Politkomesar:

V. Katić

Za komandanta:

M. Snagić Seijo

Dostavljamo na znanje: V.Š. Jugoslavije

Na znanje i postupak:

Ličkoj grupi partizanskih odreda

III^{K o r d u n a}škog partizanskog odreda

^I^Primorsko-goranskog partizanskog odreda

¹ Original u arhivi VII — Prim. red.

K omandiri i komesari četa su pozvani 16. januara u štab bataljona. Predstoji nam put i borba, ali gde — to ne znamo.

Većina boraca je na okupu oko vatre naložene u velikoj staji. Iščekujemo da se vrati komanda čete. Kad su se vratili, narediše da se doručak brzo podeli i da se spremi suva hrana. Ovo »suva hrana« znači povećé parče kivanog govedeg mesa, koje će se, na ovoj cići, brzo slediti u torbi. Parče neprosejanog ovšenog hleba poješćemo sa čorbom za doručak. Oprema treba da se doterà, naročito obuća, koju su, dotrajalu, mogli već zaminiti sirovom kožom, vezanom oko nogu. Mnogi su sami sebi napravili opanke. Ima ih kojima taj posao nije išao baš od ruke, pa su im noge nekako došle okrugle.

Oko 11 časova postrojila se četa ispred kuće u kojoj se nalazio štab bataljona. Na levom krilu laki bacač bređa, iz prateće čete brigade. Znači, ojačani smo. Jakša Dragović i Dušan Vujošević iz sastava su naše čete i znamo ih dobro kao junake još iz julskih dana u Crnoj Gori.

Raport, pa smotra. Komandant bataljona naročito pregleda odeću i obuću. Municija je već ranije podeljena. Kratko, glasno i jasno, on izdaje »zapovest« pred strojem:

— Drugovi, vi ćete večeras napasti objekat na pruži koji brane ustaše i domobrani. Može biti da će doći i Nemci. Od vas se traži da brzo i silno jurišate i likvidirate te gadove. Zarobljenike i plen brzo evakuišite. Bombaši neka prvi udare. Pomagaće vam dve čete odreda »Zvijezda«, ali je glavni teret na vama. Naša druga četa ide na sličan zadatak, ali! malo dalje, na istoj pruži. Zgrade zapalite. Detaljnije će vas upoznati komanda čete, blizu objekta napada. Nadam se uspehu.

Njegov komandantski stav nam je već poznat i sviđa nam se. Izgleda da nećemo daleko kad kaže »večeras napasti«. Nagađamo. Neki misle da idemo na rudnik kod Vareša. Pre neki dan smo patrolom uspostavili vezu s radnicima u rudniku, koji i nas željno očekuju. Naša 2. četa je već četiri dana na planini ; Zvijezdi, kod Vareša.

Na čelu su četiri vodiča, meštantina. Prtina je uska i duboka. Milisav Dašić štrči iz nje više od ostalih. Nekako mu •e i kapa danas nakrivljena. Radonja (Vešović) pravi viceve na račun svojih opanaka, često nagazi svoj dugački šinjel i padne u prtinu.

Izbijamo preko Duge i blizu Crkvina zastajemo malo duže. Dovde je prtina. Sad menjamo raspored vodova, jer treba probijati prtinu kroz celac, a to ne ide baš brzo. Počeo je da praminja i novi sneg, ne baš tako gusto. Neki kažu da je to dobro jer će, pošto nema vetra, biti toplije, a to mnogo znači. Za sada je dosta hladno.

Prošli smo selo Budoželj i planinskim padinama izbili u zaselak Pomeniče, gde smo svratili u nekoliko kuća na kratak predah. Već je i dan pri kraju. Dole, u podnožju ovih visokih brda, ima i magle. Čuje se pisak lokomotive. Jedemo ono parče smrznutog mesa određenog za ručak. Naravno, jedu samo oni koji ga nisu već dokusurili u putu. Komanda čete pošla u izviđanje. Vodiči rekoše da odavde nema više od dva kilometara do Dobravina i »štreke«. Znači, tu smo.

Komanda čete se vratila sa izviđanja i naređuje da se postrojimo ispred jedne kolibe. Saopštava da u Dobravinama, mestašcu na železničkoj pruzi Vareš — Sarajevo, koje večeras napadamo, ima oko 150 ustaša i domobrana. Nemci ovu prugu, kojoj zbog rudnika u Varešu pridaju poseban značaj, obezbeđuju još i patroliranjem oklopnog voza. Meštanske partizanske čete, određene da nam pomažu u ovoj akciji, nisu došle. Moramo računati samo na vlastite snage. Napadamo sa dve strane: 1. vodom, sa lakim minobacačem, prugom od Hadžića ka železničkoj stanici Dobravine, 2. vodom, sa bredom, prugom od pravca Smrekovice ka nadvožnjaku. Napad mora biti silovit i brz, sa grupama bombaša na čelu. Selo Debela Međa je određeno za rejon prikupljanja posle akcije. Tamo treba evakuisati zarobljenike i zaplenjeni materijal. Za bombaše su se javili svi borci u četi, pa se moralo odabrati onoliko koliko je potrebno.

Vodovi sa pojačanjima se razdvojiše. Počeo se hvatati suton. Pokret ka Dobravinama kroz šumu i sneg ide podnožjem Budoželjske planine, strmo ka pruzi. Padanja u sneg i preturanja ima dosta. Pušenje i glasni razgovor su zabranjeni, ali padanja i kotrljanja niza stranu izazivaju prigušen, a ponegde¹ glasan smeh. U takvom raspoloženju stigismo na prugu. U selu Orah — kratak predah i određivanje mesta za dejstvo Minobacača. Tamo su ostali komesar prateće, drug Zdravko,¹ komandir 3. čete. To je svega na tri do četiri stotine metara železničke stanice.

¹ Paško Romac.

Sem dahtanja lokomotive u selu se ne čuje glasa. Reku smo prešli mostićem. Oni koji su se zaželeli preskakanja, smatrajući da je reka mala, dobro su se nakvasili.

Bombaši su izašli na prugu. Dočeka ih plotun pušaka i mitraljeski rafal, ali preko glava. Neprijatelj je, izgleda, osetio naše prisustvo, ali nas nije video. Pribili smo se u jarak pored pruge i u koloni po jedan pošli još dvadesetak metara. Domo-brani i ustaše istrčavaju iz škole, pucaju, ali većinom visoko. Vidimo ih u šljiviku iznad nas. Dosta su blizu i sva je sreća što ne bacaju bombe.

Izgleda da smo ih iznenadili. Mi još ne otvaramo vatru. Druga desetina zaleгла ispod pruge. Nekoliko naših boraca baca bombe u šljivik. Dobro je grunulo. Nastade žamor i jaukanje, a onda trk ka stanici. Mirko iz stojećeg stava dugim rafalima tuče za njima. Naša glavnina još ne dejstvuje, a mi smo se popri-lično odvojili od nje. Izostalo je i dejstvo minobacača. Ne čuje se komanda komandira čete. Vreme odmiče i neprijatelj se sređuje. Čujemo da se na južnoj strani sela vodi borba. To je naš 2. vod. Stanica je pred nama na oko pedeset koraka. Lepo vidimo teretni voz kako stoji pred njom. Iznad nas ponovo pre-trčavaju ustaše ka ranijim položajima. Ima ih dosta. Prašte puške kroz šljivik. Bolničarka Mila kaže da minobacač ne može da dejstvuje kako je predviđeno.

Oklevati se ne sme.

Mirko s puškomitraljezom, ponekad iz zaklona, a ponekad stojeći, obasipa vatrom šljivik.

Sporazumeli smo se da preuzmem komandu. Priprema za napad je vrlo kratka, a i komanda:

— Treća četa (a to je samo jedan vod), po neprijatelju pred nama, u šljiviku, pedeset metara, po pet metaka, pali!

Grunulo je kao jedna puška, samo glasnije. Ovih snažnih pet plotuna izgleda da su zbunili neprijatelja.

— Juriš, ura, uraaa!

Niko ne ide napred! Neprijatelj opet osuo vatru, pa se nikome ne kreće iz mesta ukopanog u snegu. Ponovo komanda za dejstvo vatrom, pa juriš. Ovog puta starešine istrčavaju napred i preko plota idu pravo na bunkere. Bacili smo bombe; one u dubokom snegu muklo grme. Očistismo šljivik od nepri-jatelja. Puškomitraljez neprekidno dejstvuje prugom. To je do sada najjača vatrena snaga 1. voda. Kod 2. voda vatra malo jenjava. Gdekoji rafal brede muklo prolomi iza Dobravina. Znamo da Dušan ne puca u prazno.

Iz stanice nas dočeka žestoka vatra. Izgleda da se nepri-jatelj grupiše u njoj i u školi, koja mu služi kao kasarna. Tuku nas bočno. Levo je reka Stavnja, pokrivena ledom i snegom, pa gotovo izgleda kao da ne postoji, a brdo Gvozd strmo se

nušta do same obale. Treba hitno zaci s boka ovima u stanici. Sgno idu Mirko i Strado, da ih puškomitraljezom bočno poduhvate, a bombaši Vojo i Krsto samom obalom, da napadnu stanicu od reke. Zeko s jednom grupom izašao iza šljivika i vatrom sabio neprijatelja u školu. Vatra je sa obe strane žestoka. Kod 2 voda se čuju dozivanje i psovke. Izgleda da to naši pitaju ustaše gde im je Pavelić, da im pomogne.

Mirko je upao u vodu. Puškomitraljez mu se zaglavio. Ispred samoga voza, na pedesetak metara daljine, kraj obale, mirno je rasklopio puškomitraljez i otklanja kvar. Za to vreme njegov pomoćnik tuče ustaše koji dejstvuju iz stanice. Nije baš zgodna situacija ostati bez najjačeg vatrenog oružja. Srećom, nije trajalo dugo. Opet je zapraštalo po stanici i grupi ustaša koja se prebacivala ka školi. Trenutno jenjava otpor pred nama, ali se zato pojačava prema 2. vodu. Izgubili su glave, to osećamo. Izbijamo pred školu. Vrata zatvorena, a svetlost pogašena. Prisanjamo cevi od pušaka na bravu i okidamo. Vrata lete unutra. Nekoliko prestravljenih domobrana drhte u mraku, nisu kadri ništa da kažu.

Brzo iznosimo opremu i oružje i sa zarobljenicima se prebacujemo preko reke. Odjednom tutanj i galama. Jedan zarobljeni domobran dreknu:

— Oklopni vlak!

Zaista, oklopni voz sa dva vagona stiže iz Breze. Gotovo iz svih otvora bljuje vatru. Prvi put ga vidimo. Strašno izgleda. Onaj teretni smo lako razbili. Nekoliko bombi smo ubacili u dimnjak lokomotive i kod strojovođe, pa je stvar bila svršena. Ali šta ćemo ovome? On je zagospodario prugom, jedinom komunikacijom pored reke.

Bacili smo nekoliko bombi na njega, ali nikakve vajde od toga. Ni da se pokrene. Mirko se primakao na desetak metara blizu i iza ugla jedne kuće tuče po prvom vagonu. Samo varnice sevaju i odbijaju se od čeličnog oklopa. Voz je krenuo malo unazad. Izgleda da nešto znači i naše oružje.

Palimo školu — kasarnu. Plamen je brzo liznuo uvis.

Oklopni voz zamutio i kod 2. voda — tamo je paklena vatra i galama.

Evo ga opet kod nas. Zapaljena škola sve obasjava, pa se ne možemo nigde sakriti. Ipak, i mi njega gađamo zgodnije. Vojo je bacio kragujevčanku, izgleda pod sam trup. Škripa na šinama i uz strašno bljuvanje vatre voz pođe unatrag, prema 2- vodu.

Do sada nemamo mrtvih ni ranjenih — jedino imamo okupanih. Odeli im se zamrzla, pa se teško kreću, sem Mirka koji se snašao-. Stalno je u pokretu.

Od meštanskih četa ni glasa ni java. Izgleda da nisu ni dolazile blizu. Oklopni voz se prebacio ka 2. vođu.

Izgleda da je glavnina ustaša i domobrana uskočila u oklopni voz i odmaglila prema Brezi. Zelezničku stanicu smo demolirali, kasarnu zapalili, a prugu nismo porušili. Za to se, kao ni za blindirani voz, nismo pripremali. Zarobljene domobrane i plen upućujemo prema Debeloj Međi, gde ćemo se svi prikupiti.

Vraćam se Zivku, koji je ostao da gurne još koju bombu u teretni voz.

Već je jedan sat posle ponoći, 17. januar 1942. godine.

U Orahu smo našli komandira čete i druga Zdravka. Idemo zajedno uz Gvozd, prema Debeloj Međi. Po ovako velikom snegu teško se prti put uz brdo. No mora se. Oko četiri sata razmeštamo se u povećoj kući, prozebli i zamoreni. Gledamo se uz slabu svetlost petrolejke i grlato se smejemo. Ta ovo je prva zajednička akcija čete!

Na redu su šale. Kako je ko izgledao u ovoj borbi. Najpre se temeljito prokomentarisalo »naglo uzdizanje« komandira 1. desetine »na položaj komandira čete« i njegove komande. Desetini određenoj u bombaše dali su ime »grom desetina«. Taj je naziv i dalje zasluženo nosila.

Puškomitraljezac i njegov pomoćnik takođe su »rešetani« zbog nepoštovanja neprijateljeve vatre, brzog »specijalnog« otklanjanja zastoja i dejstva na oklopni voz, a grupa oko lakog minobacača — zbog pristojnog odstojanja od mesta borbe. Čak se i krupni domobran Meho, zarobljenik, raspričao. Izgleda, ponelo ga raspoloženje čete. Oni što su preskakali rečicu Stavnju i u njoj se okupali nazvani su »nepromočivi«.

Sve tako dok nije zora zabelela. Kao neka priprema za analizu koja će se održati danas posle podne u Okruglici. Hrana zaplenjena u Dobravinama dobro je došla za doručak, naročito hieb.

Zeko VOJVODIC

BORCI SU MI VRATILI SAMOPOUZDANJE

P rvih dana posle osnivanja brigade prelazili smo planinske krajeve istočne Bosne, kretali se cestom i tračnicama železničke pruge, krčili nove staze po Glasincu, zavejanom snegom. Ponosili smo se svojim mestom u prvoj proleterskoj jedinici u Jugoslaviji, prkosili smo nezapamćenoj studeni koja je tih dana vladala u Bosni i, onako polubosi i izgladneli, održavali oštar tempo marševa. Uvek smo hitali prema cilju. Zar bi proleteri smeli zakasniti?! A tih pokreta je bilo mnogo, može se reći da smo bili gotovo večito u kretanju. Onda je počela i nova neprijateljska ofanziva — novo proveravanje vrednosti svake jedinice i svakog pojedinca.

Napustili smo Rogaticu. Naš 2. crnogorski bataljon se zastavio u raštrkanom planinskom selu između Podromanije i Rogatice. Iako je bilo veoma hladno, sunčani januarski dan izmamio je borce iz kuća, u kojima je bilo toplo i zagušljivo i vrlo teskobno. Po ogoleloj visoravni odjekivala je pesma. Svako je ponešto radio: čistili su oružje, doterivali obuću, odelo, šalili se, dovikivali jedni druge, a pojedinci su upisivali svoje utiske i doživljaje u sveščiće malog formata — ratne dnevnike. Drugarice Julija i Ljubica i ja sređivali smo sanitetski materijal u sanduke. To naše bogatstvo koje smo našli u Rogatici, posmatrano iz sadašnjih uslova, bilo je sasvim skromno. Ali onda je to predstavljalo neprocenjivo blago: zavoji, gaza, vata, jod, udlage, razni lekovi i instrumenti. Sanduci, pravljani po našem nacrtu, imali su pregrade podesne za smeštaj sanitetskog materijala. Pošto smo sređivali to »naše oružje« u kući, nismo na vreme čuli da nad našim glavama kruže avioni — »paveličeve kante«. Eksplozija bombe pod prozorima kuće u kojoj smo se nalazili odbacila nas je u suprotnu stranu sobe. Osetio sam oštar udarac u glavu i za čas izgubio svest. Dolazeći k sebi čuo sam razgovor drugova. Videci mi lice obliveno krvlju, oni su nnali utisak da sam teže stradao. U stvari — moja povreda je bila dosta laka. Drugaricu Ljubicu je pritisak eksplozije odbacio

u drugi kraj sobe, a ono naše bogatstvo bilo je rasuto na sve strane. Više drugova bilo je lakše povređeno, pa su se okupili u našu ambulantu radi previjanja.

Bili su to prvi ranjenici otkako smo formirali sanitet u bataljonu. Ljubica se prva snašla. Najpre je previla mene, a onda smo se zajednički dali na posao. Ona je pre rata završila samo babičku školu, ali je znala više praktičke medicine od mene koji sam bio medicinar, ali nevešt za primenu znanja u ovakvim uslovima — ranije nikada nisam radio u sanitetu. Previjali smo ranjene drugove po redu hitnosti — a oni kao da nisu primećivali koliko smo nevešto i prilično sporo pružali prvu pomoć. Naročito nam je teško išlo previjanje glave. Tako je to previjanje trajalo- mnogo duže nego što bi normalno trebalo. A bilo je u pitanju svega nekoliko lakše ranjenih boraca. Međutim meni se svaka rana činila daleko težom nego što je. Strahovao sam da naše sasvim skromno iskustvo ne izazove kakve loše posledice. Istina, prilično sam čitao o primarnoj obradi rane, o komplikacijama koje mogu nastupiti itd. Pa opet, činilo mi se kao da sve ono što smo uradili još nije dovoljno.

Kada su se ranjeni drugovi razišli, sredili smo sav materijal i požurili da vidimo što rade naši prvi ranjenici. Našli smo ih po četama, vesele i raspoložene za šalu.

— Evo našeg doktora! — uzvikivali su kada smo pored njih prolazili. Meni se, međutim, činilo da nam se podruguju. Ali nije bilo tako.

— Nema brige za drugove ako se rane kada ste vi tu! — čuli smo od mnogo njih, a to mi je, iskreno rečeno, godilo.

Međutim, ja sam im otvoreno rekao da nisam vičan pružanju prve pomoći, upravo da ništa o tome ne znam. To što sam do rata studirao nije imalo nikakve veze s praksom koju nameće, rat. Pričao sam im onako neposredno i otvoreno, kao da sam im se izvinjavao.

Okupljeni borci su to prokomentarisali na svoj način:

— Ipak, ti više znaš od drugih. Poznato ti je gde je što u čovekovom telu, i što mu kada treba. Ne, doktore, znaš ti mnogo više od sviju drugih ovde i ti ćeš se na tome poslu lakše snaći.

Te tople drugarske reči vraćale su mi samopouzdanje. Bila je to želja da se održi međusobno poverenje, jedno dragoceno priznanje i podsticaj. Ubeđenje da u sanitetu treba imati lekara, podrška drugova koji su s toliko požrtvovanja prilazili izvršavanju i najopasnijih zadataka, sve to skupa smirivalo me hrabrilo. Čvrsto drugarstvo, međusobna ljubav i poverenj ulivali su nove snage. U takvoj porodici proletera, gde je dru

drugu značio sve — oslonac u nevolji, suborac i sapatnik, čovek se osećao jakim, korisnim, i s lakoćom je podnosio sve tegobe partizanskog rata.

Ratni uslovi su me primorali da pružam pomoć ljudima pre nego što sam se potpuno osposobio za praktičku primenu stečenih znanja. Osetio sam koliko je užasno teško i teskobno kada treba pružiti pomoć — a kako? Bio sam zapao u malu krizu. Ali pored takvih plemenitih boraca i drugova nije bilo teško priznati svoje nedostatke, učiti se i osposobljavati kroz burnu praksu svakodnevnih bojeva i ranjavanja. Iskustava je bilo sve više. Raslo je znanje i samopouzdanje.

Dr Mika PAVLOVIC

SIGURAN DOKAZ

Jednom prilikom Pero Četković reče kuriru da pozove intendanta bataljona Joka Sandića. Kako je bilo hladno, a uz to još i noć, kurir pokuša da se nekako izvuče:

- Ne znam kako ću ga pronaći noćas kad ga ne poznajem.
- Kako ga ne poznaješ? — reče Pero. — Pa jutros je bio ovdje.
- Je li to onaj u kožnom kaputu? — upita kurir.
- Jeste — reče komandant.
- Onaj... tako... srednjeg rasta?
- Jeste.
- Ima žučkaste brkove?
- E baš taj — reče komandant.
- E, bogami ga ne poznajem, družo komandante — reče kurir

"Pouzdanost«.

ČOVJEK ILI ZVIJER

I-^vadeset prvog januara 1942. dva voda iz 1. i 2. čete 2. bataljona nalazili su se u selu Bijelim Vodama, očekujući svakog časa da od Lučevnika naiđe kolona njemačkih vojnika. Na prtini koja se od sela penje šumom uz Romaniju svaki sat je upućivana patrola, po dva borca, jedan iz 1. čete, a drugi iz 2. čete. U dvanaest časova u patrolu su pošli Miloš Vuksanović i Radomir Popović.

Moglo je biti oko podne kada se iznenadno oglasilo brujanje aviona. Dva borca, upućena da patroliraju šumskom stazom, podstaknuta ovim šumom, po navici se priljubiše uz prvo stablo. Osluškivali su nekoliko trenutaka i zaključili da avion kruži iznad sela. Stajali su do pojasa zabijeni u snijegu očekujući da čuju eksploziju i tiktakanje mitraljeza. Selo je bilo pod njima udaljeno nekih dvadesetak minuta hitrijeg hoda.

— Izviđa — reče Radomir.

— Sada mogu da naiđu. Izađimo na prtinu i uhvatimo zaklon.

Stali su iza jedne jele. Nisu se micali niti govorili. Na stazi koja se od njih pela nekuda uz šumu mogli su svakog trenutka između stabala da se pojave vojnici odjeveni, kao vampiri, u bijele ogrtače.

Avion je još kružio. Na prtini koja se provlačila podno ustobočenih jela niko se nije pojavljivao. Jele su bile tihe i ravnodušne prema svemu što se na zemlji događalo. Pokatkad čovjek zažali što nije drvo. Miloš osjeti da njegova pažnja, koja je maločas bila upućena samo na prtinu, počinje popuštati. Osjećao je kako mu mraz jede prste na rukama. U laktu je sijevao oštar bol, od kojega mu zasuzi oko. Stopala su bila otvrdla i njemu se učini da se i don na cipeli smrzao. Pogledao je Radomira, koji je naizmjenično i jedva primjetno prenosio težinu tijela s jedne noge na drugu. Čulo se kako se avion udaljava. Sve je zamrlo u nesnosnoj tišini. Studen se sa svih strana dugačkim ostrim bodežima probijala pravo ka srcu.

— Sto nema još smjene! — progovori Radomir ne skidajući pogled sa prtine.

Miloš se osvrnu iza sebe i ne ugleda ništa drugo do visok zid od gustih jela pritisnutih teškim plasama snijega. Prije godinu dana, da se našao pred ovakvom slikom, rekao bi da je lijepa. Sada je ona bila preteća. I slučajan letimičan pogled na taflinozelene džinove, idilično zasute snijegom, pojačavao je osjećaj studeni, koja je ionako bila nepodnošljiva. Čovjeku bi bilo lakše kad bi smio da se kreće. Miloš i Radomir su bili prikovani uz jelu i u tom položaju su morali ostati sve dok ne dođu druga dvojica da ih smijene. Prema rasporedu patroliranja, trebalo je da se njihova dužnost završi u podne. Nijedan nije imao časovnik. Predstave o vremenu nisu im mogle biti tačne, jer se na hladnoći od trideset stepeni ispod nule svaki minut produžavao sve više.

Miloš je sada više mislio na smjenu nego na neprijatelja koji mu je mogao iznenadno banuti pred oči. Češće se osvrtao, i svaki put kad bi se okrenuo, pomislio je: »Sada će se, sigurno, pojaviti«. Naposljetku mu i to vrpoljenje dosadi. Pomisli, smjena će za dva minuta svakako biti tu. Brojaču do sto dvadeset. Kada je izbrojao žezdeset, zapazi da je to brzo prošlo i odluči se da broji sa nešto dužim razmakom između svakog broja. Izbrojavši sto dvadeset, pričekava još nekoliko sekundi, a onda se osvrnu. Niko se ne pojavi.

— Märe oni mnogo što se mi ovdje smrzavamo — promrsi Čedo.

— Zabavili se momci oko ručka.

Nijednoga nije bila volja da razgovara, pa učutaše.

Najprije su čuli dva hica brzo ispaljena jedan za drugim. Odmah poslije toga zapucali su mitraljezi. Pucnjava je bivala sve gušća. To je moglo biti u selu u kojem je ostao njihov vod. Zgledaše se upitno, iznenađeni.

— Otkuda to sada!

— Nikad ne znaš otkuda sve vrag može naići.

Htjeli su da potrče, ali to nije bilo moguće učiniti sa odrvenjelim nogama. Nisu bili svjesni otkuda ta nespretnost u hodu i nemoć da se brže otisnu nizbrdicom po prtini na kojoj je snijeg ležao ravno i tvrdo.

Po žestini puščane i mitraljeske vatre sudili su da je na vod napala neka jača jedinica. Nisu ni pokušavali da stvore oiaakvu predstavu o položaju u kojem se nalaze ljudi iz njihovog voda. Sopstveni položaj izgledao im je vrlo težak. Obuzela je jedna jedina želja — što prije stići do svojih drugova. Ako ne uspiju da to učine — biće ubijeni u snijegu kao zvjerad ili ^{Ce} A planina pretvoriti u dva ledena stuba. Selo nisu mogli

ugledati sve dok ne izađu iz šume. Od ivice šume do sela bilo je daleko oko jedan kilometar. Mada su brzo koračali činilo im se da mile.

Paljba nije jenjavala niti se pomicala. To saznanje ih je hrabrilo. Kada bi zastali da malo oslušnu, zapazili bi kako hrpavi i praskavi šumovi ošinu dugačkim, britkim lukom po šumi i odmah utrnu kao komad žara bačenog u vodu.

Ispred kuće, u kojoj su ostali ljudi iz njihovog voda, vidjeli su pet do šest crnih figura ispruženih po snijegu. Iza kuće, sa južne strane, uz jedan i drugi ugao — šćućurene dvije crne zbijene mase. Od te dvije mase izdvajala bi se po jedna figura i pokrećući se lagano priključila bi se onoj drugoj. S vremenom na vrijeme, pored tih crnih prilika, šiknuo bi visoki stub snježne prašine. To su bih ljudi iz voda. Bili su mirni kao da se ništa ne događa. Kada se neki od njih i pokrenuo, od jednog ugla do drugoga, Milošu i Radomiru se činilo da on to čini zapanjujući ravnodušno, čak i potpuno odsutno. Sa onog mjesta odakle su posmatrali svoje drugove izgledalo je da su kod ljudi iz voda obamrla sva čula. U uskom polukrugu oko kuće snovali su se vojnici u bijelim plaštovima.

Ispred Miloša i Radomira ležala je uvala koja se u blagom luku povijala ispred sela s jugozapadne strane. To je bio jedini put kojim su mogli nekako dospjeti do voda. Sa onoga mjesta gdje su prvi put zastali nijesu mogli vidjeti čitavu uvalu. Učinili su po desetak napornih koraka kroz duboki snijeg i ponovo su stali. Dio uvale, koji maločas nisu mogli da vide, bio je pun vojnika koji su se tromo vukli na smučkama sa automatima obješenim o vratu.

Svi putovi su bili odrezani. Vod se, očevidno, dobro branio, jer se moglo vidjeti da bijeli vojnici veoma sporo napreduju. Red crnih figura, na oko sto metara ispred kuće, nije se micao iako im je neprijatelj gotovo gazio po glavama. Bili su mrtvi.

Miloš i Radomir nisu primijetili da se nalaze na bijeloj čistini, ničim zaštićeni. Tek kada meci počese brazdati snijeg oko njih, oni legoše. Dobro su ih gađali i oni su sve dublje propadali u snijeg. Htjeli su da viču, ali ko bi ih čuo! Pa i da mašu, ko bi to shvatio! Tri puta bi ih ubili dok se sporazumiju. Gađali su ih njihovi mitraljesci iz bataljona koji su bili postavljeni na kosi s druge strane sela, da odatle pomognu vodu ne bi li se nekako izvukao.

Miloš i Radomir su još ležali u snijegu kada se sunce otkinulo s neba i palo iza njihovih leđa. Sjenka velike planine brzo je gasila ledeni treperavi bljesak preko ustalasanih golih kosa. Ostatak voda, razdvojen u dvije grupe, zamicao je iza

podnožja kose, sasvim na suprotnu stranu. Ispred desne grupe Čopor uplašeni konja, istjeren iz seoskih štala, probijao je prtinu.

Miloš je razmišljao kuda da krenu. Kraj mu je bio nepoznat. Znao je da sjeverno od njih ima veliko selo u kojem je jedanput noćila njegova četa. Računao je da će se i bataljon tamo povući. Do toga sela su mogli doći samo ako idu šumom. To je bio jedini slobodan put.

Miloš se polako izvlačio iz snijega, jer je imao osjećaj da bi mu se pri svakom naglom trzaju noge otkinule. Podigao se na noge, očistio snijeg sa zatvarača od puške i pogledao Radomira.

— Idemo!

— Kuda! Sve mi je jedno gdje ću umrijeti.

— Ne budali, nego se diži. Ići ćemo šumom, i ako se držimo sjevera, mofamo izbiti na Šahbegoviće.

— Ko će to proprtiti!?

— Ja i ti.

Miloš je pošao prvi. Nastojao je da se još za vidjela što dalje probiju.

Dok nije pao mrak, mogli su, kako-tako, prema oblicima sniježne površine, da procjenjuju gdje se nalaze i klone se skrivenih zamki. U mraku, razblaženom sniježnim pokrovom, teže su se snalazili. Sto su dalje išli, i šuma je bivala sve gušća. Posle jednog odmora, Radomir pođe naprijed. Napravio je dva koraka i stao. Snijeg mu je dopirao do pod pazuha.

— Ne mogu da izvučem nogu. Zaglavila se.

Miloš mu priđe i postavi mu se kao oslonac. Radomir pokuša da se izvuče, ali ne uspije. Miloš razgrnu snijeg i povuče svom snagom za nogu koja je bila kliznula između dva zavaljena stabla. Pokidali su vezice na cipelama i Radomir je izvukao nogu. Cipelu nisu mogli izvući i ona je propala još dublje ispod debla.

— Sada sam gotov — reče Radomir.

Miloš mu pruži šal.

— Umotaj je dobro, biće ti udobnije nego da imaš cipelu.

Vodila ih je Sjevernjača, koju su u dva maha slučajno ugledali. Smjenjivali su se gotovo poslije svaka dva metra. U mišićima više nije bilo snage, ali su oni još imali nade. Put se otvarao koljenima, grudima, rukama. Čitavim se tijelom Potiskivao snijeg ispred sebe.

Iznenadno Milošu sinu da u džepu ima komad loja za cipele. Bilo je za obojicu po jedan mali zalogaj. Loj im je prijao. Obojica su željeli da taj osjećaj potraje, pa su žvakali mnogo

duže nego što im je to, u stvari, bilo potrebno. Neznatna kapljica snage kanula im je u mišiće, ali ne od ništavnog grumena loja, već od uvjerenja da ih taj loj svakako mora donekle okrijepiti.

Dok su se odmarali, zavaljeni u snijegu, čuše lijevo od sebe grgorenje vode. Nisu se varali. Zaista se razgovjetno čulo kлокotanje. Miloš se uspravi i pozva Radomira da pođe prema vodi koja se čula kako teče. Radomir zapazi da je Miloš zbog nečega, što on nije mogao dokučiti, prijatno uznemiren. Potok se, gotovo u pravoj liniji, spuštao prema sjeveru. Obale su bile zaleđene i pokrivene debelim slojem snijega. Po sredini potoka, za širinu čovječjeg stopala, nije bilo leda. Nebo je nad potokom bilo najšire.

— Idemo potokom! — reče Miloš

— Ti si lud — iznenadi se Radomir. — Smrznućemo se isti čas. A kako ću ja s bosom nogom!

— Ovaj potok nas može spasti. Jedino on. Možda bismo mogli prtiti još pola sata i — kraj.

Miloš pođe i zagazi u potok. Voda je bila do ispod koljena. Dok je stajao očekujući Radomira da i on uđe u potok, osjećao je kako mu voda prodire u obuću. Činila se mlaka, gotovo topla. Radomir se dugo skanjivao, ali naposljetku zagazi. Dno je bilo ravno i mekano.

Mogli su nesmetano da hodaju, ali su bili iscrpeni i nisu se sigurno držali na nogama. Išli su oprezno, plašeći se da ne posrnu i padnu u vodu. Sve što bi bilo na njima pokvašeno istoga časa bi se pretvorilo u oklop od leda. Nakon dvadesetak minuta Miloš opazi da ga nešto tvrdo udara po koljenima. Po rubu šinjela već se bio uhvatio debeli sloj leda. Do ovog trenutka nije ni pomišljao šta će biti sa njima ako budu morali da napuste potok. Mogla bi ih spasti samo vatra.

— Radomire, imaš li šibicu?

— Eh, kad bih je imao zapalio bih planinu.

Potok je udario u visoko brdo i skrenuo na istok. Pošli su naprijed još stotinak metara, dok se nisu uvjerali da tamo ne smiju ići. Vratili su se do okuke i izašli iz vode. Jedva se uspuzaše uz obalu, iako ona nije bila ni strma ni visoka. Izgledalo je da se nalaze na nekom širem proplanku. Stabla su bila razrijeđena i razasuta u manjim grupama po ravnici pokrivenoj snijegom. Prvi put osjetiše oštro strujanje vazduha. Otkako su napustili potok nije prošlo više od pet minuta, a sve ono što je na njima bilo mokro već se pretvorilo u led. Pri svakom pokretu čuli su zloslutno udaranje leda koji se nakupio na odjeći. Na obući se uhvatio debeli sloj leda i smrznutog snijega, tako da se ona nije više mogla ni po čemu razaznati od obične i povećee ledene grudve.

Odlučili su da pokušaju da nalože vatru pomoću metka. prišli su podnožju jedne poveće jele. Oko stabla nije bilo •-je ga. Osjećali su se kao u nekoj kućici sa sniježnim zidovima. Skinuli su rukavice da bi nakupili grančica i jelovih •glica. Nisu ništa osjećali pod vrhovima prstiju. Miloš prepusti Kadomiru da sakuplja grančice, a on poče da priprema barut i ćorac. Dugo se mučio dok je raskopčao šinjel. Iz gornjeg džepa bluze izvuče prvi broj užičke »Borbe«, koji je čuvao još od Kamenice Gore. Dugo se mučio da raširi novinu po zemlji. Sve je radio nespretno i s velikim naporom. Teško je to, mislio je on> kada čovjek ima ruke sa deset prstiju, a ne može njima kako valja isprazniti ni barut iz pet čaura.

Sve je bilo spremno: gomilica baruta sasuta na listu od novine, rastresit sloj tankih grančica i komadić hartije.

Miloš gurnu čauru u cijev. U čauri je ostao samo barut i komadić papira. Opalio je i ništa se ne dogodi; samo se barut sa novine razlete kao oduvan vjetrom.

Napustiše jelu ćuteći.

— Idemo. Gdje padnemo tu ćemo i ostati — reče malo posle Miloš. I pošto zabaci pušku na rame krenu, ali ne učini ni dva koraka već pade.

— Sve se udružilo protiv nas. I ljudi i bog, i đavo i zima — sve.

Snijeg je bio nešto plići. Noge se više nisu povinjavale njihovoj volji. Nisu u njima osjećali ni zimu ni bol. Pokretali su ih iz kukova, ali nisu znali da li je stopalo još u vazduhu ili je oslonjeno. Padali su pri svakom pokušaju da uspravno hodaju.

Ne znajući ni sami zašto to čine, okrenuše sasvim lijevo, puzeći ka panju koji je naličio na uspravljenog medvjeda. Naltonili su leđa na panj i ćutali.

— Radomire, ja ću da zaspim.

— Uvucimo se u snijeg. Da li se tebi čini da bi nam pod snijegom bilo toplo kao ispod jorgana!

— Baš sam to mislio.

Zaćutali su razmišljajući kako da se uvuku u snijeg da bi zaspali. Miloš se prenju.

— Čuj!

Zaustavili su dah i napregli uši. Radomir nije čuo ništa do ravnomjerne otkucaje srca.

— To lupa moje srce, ili ti se nešto pričinilo.

Miloš mu rukom dade znak da ćuti i podiže se na koljena, između njih i tamnog nakostriješenog zida od jela ležao je uzani pojas snijega. Skrip-škrip-škrip. Koraci su bili tromi i odmjereni. Miloš nije znao da li da zove ili da ćuti. Mislio je:

to je čovjek, ali koji! Čovjek nas može spasti. Čovjek nas može i ubiti. Ako nas on ne ubije, ubiće nas zima. Možda je i zvijer. Miloš pogleda pušku. Bio je siguran da su se zatvarači zaledili dok su se vukli po snijegu. Podjednako su im bili opasni i čovjek, i zvijer, i zima. Da pokuša, možda je to onaj dobri čovjek. Naposljetku, zar nije svejedno. Prikupio je snagu i viknuo:

— Ko je tamo!

Niko ne odgovori, a nevidljivi preta da hoda. Za kratko sve je bilo tiho, pa opet: škrip-škrip-škrip.

Ako je čovjek, zašto ne odgovara! razmišljao je Miloš. Zašto ne bježi ako ga je strah od ljudi! Da to nije zvijer! Ponovo pozva:

— Govori ko si — čovjek ili zvijer!

— Ko je tamo! — upita nevidljivi.

— Partizani.

— Koji partizani!

— Miloš i Radomir.

— Pa gdje ste, pobogu, svu noć vas tražimo.

I Miloš i Radomir prepoznaše glas. Podigoše se na noge, ali ne ostadoše na njima, već padoše ničice u snijeg.

Radomir VUJOŠEVIC

POLITIČKOM KOMESARU 1. PROLETERSKE BRIGADE I i
POLITIČKIM KOMESARIMA BATALJONA PROLETERSKE 1
BRIGADE 1

Dragi druže,

U interesu aktivnijeg i pravilnog političkog rada u vojnim jedinicama, kao i njihovog političkog delovanja u narodu, potrebno je:

1. Pre svega učvrstiti partijsku organizaciju u bataljonu i neprekidnim sistematskim radom podizati teoretsko-politički nivo partijaca.

U tom cilju treba odmah sprovesti do kraja izgradnju partijske organizacije u bataljonima. Partijci u jednoj četi sačinjavaju četnu ćeliju, osnovnu partijsku jedinicu. Četna ćelija ne održava direktne veze s partijskim komitetima na terenu, nego posredno preko partijskog biroa u bataljonu. Taj biro biraju četne ćelije preko svojih delegata. Partijski biro u bataljonu rukovodi partijskim radom u bataljonu; održava direktne veze s partijskim okružnim komitetom na čijem se terenu bataljon nalazi, stoji pod njegovom kontrolom, prima od njega materijal, direktive, sugestije za rad u narodu i pomoć u instruktorima. Politički komesar bataljona (osim ako nije nepartijac, kakvih slučajeva ima u bosansko-hercegovačkim bataljonima) obavezno ulazi u partijski biro bataljona. Politički komesar čete ulazi kao običan član Partije u četnu ćeliju.

Članovi Partije u štabu bataljona sačinjavaju takođe ćeliju kao običnu partijsku jedinicu, samo s tom razlikom od četnih ćelija što štapska ćelija održava direktne veze s OK pored svoje veze s partijskim biroom bataljona.

O sprovedenoj organizaciji, brojnom stanju itd., kao i o izboru partijskog bataljonskog biroa, izvestiti odmah OK Partije na svom terenu.

2. Pri radu na podizanju kadrova u četnim partijskim jedinicama oosvetiti naročitu pažnju podizanju i učvršćivanju partijnosti svih članova. Pored predavanja iz teorije partije i objašnjavanja osnovnih organizacionih principa lenjističke partije, objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, kukavičluka i malodušnosti, uvek spreman za izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primjerima iz života naših, sovjetskih i drugih partizana.

Kao teme koje treba da proučite u ćelijama predlažu vam se sledeće:

Partija i narodnooslobodilačka borba (vodeća uloga Partije);

Partija i nacionalno pitanje u Jugoslaviji;

Odnos KPJ prema buržoaskim partijama.

Kao jednu od političkih tema koju treba najhitnije proučiti u četnim ćelijama i sa svima partizanima, kako bi svi bili sposobni da je prenesu u narodne mase, šaljem vam u prilogu teze pod naslovom: »Zašto se bore partizani u Bosni i Hercegovini«.

Za temu o Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi upotrebite priloženu brošuricu, koja je članak druga Tita preštampan iz »Borbe«. Šalje vam se i najnoviji proglas CK Partije, Vrhovnog štaba i bosanskih partijskih i vojnih instanca, koji također treba da proučite s partijcima i svima partizanima i da prenesete u narod. Od svih priloženih primjerala upotrebite po jedan za svaku četvu, a ostalo rasterite u narodu ili neka se njima služe partizani pri agitaciji u narodu.

Upozoravate se da se strogo držite linije izražene u priloženim materijalima i da radite brzo.

Kao dalje teme za proučavanje u ćelijama, četama, kao i u narodu, predlažu vam se sledeće:

1) O stvaranju Jugoslavije

a) Versajski mir,

b) Suština velikosrpske politike,

c) Položaj porobljenih naroda u Jugoslaviji i stav KPJ o nacionalnom pitanju,

d) Narodnofrontovska politika u Jugoslaviji,

e) Stav KPJ o pitanju rata, 27. mart i kapitulacija,

f) Karakter rata i značaj pakta s SSSR o prijateljstvu i nenapadanju;

2) Drugi imperijalistički rat

a) Karakter rata,

b) SSSR i imperijalistički rat,

c) Pretvaranja imperijalističkog rata u oslobodilački sa stupanjem SSSR na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda.

3) O SSSR

a) 1905. i 1917.

b) Spoljna politika SSSR,

c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR,

d) Ustav SSSR,

e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba,

f) Život seljaka u SSSR,

g) Žene u SSSR,

h) SSSR kao bratstvo naroda.

Januara 1942.

CP KPJ

DVE NOĆI I DVA DANA

M* 'a nekih trideset časova pre borbe kretala se, noću, mala kolona, svega jedan vod boraca 2. bataljona. Put ih je vodio od sela Šahbegovića ka najvećem vrhu Romanije, Lučevniku. Ići neprokrčenim romanijskim stazama, kroz duboki sneg i visoku gustu šumu, gladan i umoran a ipak se ne osećati bespomoćnim — mogao je tih dana samo onaj čija je moralna snaga prerasla snagu vlastitog tela.

Na Lučevniku, gde su bili upućeni kao obezbeđenje od iznenadnog prodora neprijatelja, smešteni su u stočarskim kolibama. Promrzli i neispavani, borci su se na stražarskom mestu smenjivali vrlo često — svakih desetak minuta, jer duže se nije moglo izdržati. Ni onima koji bi bili u pokretu, u patroli koja se kretala ka Crvenoj Stijeni, gde su Nemci bili zanoćili, ništa lakše nije bilo. Te večeri nekoliko puta se desilo da se sretnu naša i nemačka patrola, pogledaju jedna drugu, doduše, s popriličnog rastojanja, i svaka se vrati ka svom prebivalištu. Oružje je bilo zamrzio i nije se moglo upotrebiti.

Na Lučevniku se nije moglo duže izdržati. Postojala je opasnost da vod bude opkoljen i uništen, jer su neprijateljeve snage, koje su zanoćile u neposrednoj blizini, bile vrlo brojne. Narednog dana, bilo je to 20. januara 1942, proleteru su se spuštali u Bijele Vode, na same padine planine. Selo je bilo gotovo pusto; narod je otišao u zbeg kako bi se zaštitio od prve najezde neprijatelja koji nastupa. Dan je prošao u patroliranju i izviđanju. Ništa važnije se nije dogodilo. I neprijatelj koji se sa tog pravca spuštao niz Romaniju ka glasinačkim selima kretao se sporo; »pipao« je teren ispred sebe. Pala je još jedna noć — neizvesna. Protivnici su osećali blizinu jedni drugih. Jedna veća izvidnica neprijatelja opkolila je, odmah po padu mraka, kuću u kojoj su naši borci bili smešteni. Borci su se probili i za kratko vreme odstupili. No ubrzo su se vratili, jer je i neprijateljeva izvidnica odstupila. Od strašne zime nekoliko domobrana, tražeći topliji smeštaj, zalutalo je među naše i bez borbe

u se predali. Noć i sutrašnji dan dopodne protekli su u »miru«. ^oga dana u Bijele Vode stigao je još jedan naš vod. Ukupno je bilo oko četrdeset boraca. Oko podne 21. januara naišao •g neprijatelj. Njegova prethodnica, od preko stotinu smučara, kao strela je jurnula u napad. Iza njih su nastupale ostale snage- Tačan broj bilo je teško utvrditi, ali za naše malene snage bilo ih je, tako reći, i previše.

Počela je neravna borba proletera s višestruko brojnijim neprijateljem koji je bio odlično naoružan. Ručnim bombama i snažnim plotunom dočekan je i slomljen napad smučara, koji su bili prosto desetakovani. No i prvi »talas« i oni koji su pristizali uzvratili su bombama i mitraljezima. Jedan po jedan ginuli su borci. Trinaestorica su tu ostali mrtvi. Svaki od njih je sebe zamenio višestruko: Radovan Petrović, zamenik komandira čete, na primer, iako teško ranjen, oborio je petoricu neprijateljevih vojnika koji su hteli da ga uhvate živa. Tri i po časa trajala je ta borba. Već je počinjao mrak kad su se protivnici povukli.

To je bio prvi susret ovih boraca s Nemcima. Ranije su se sukobljavali sa talijanskim fašistima, ustašama, domobranima i četnicima.

Kad je prestala borba, neprijatelj je svoje mrtve i ranjene pokupio sa bojišta. A seljaci iz Bijelih Voda došli su iz zbegova i pokupili tela palih proletera. Sahranili su ih u jednoj skrivenoj uvali. Sakrili su njihove grobove »da ih četnički izrodi ne pronađu i da im kosti ne skrnave«.

Noću uoči 27. januara 1. proleterska sa Crnog vrha na Romaniji otpočela je jedan od najtežih marševa u našem ratu. Prešla je železničku prugu Semizovac — Vogošća, pa Bosanski Brod — Sarajevo i treću, Mostar — Sarajevo; pregazila je Sarajevsko polje, savladala uspone i zaravni Igman-planine i, na kraju, našla se u selu Presjenici, kod Trnova, van neprijateljevog obruča. To je bio marš koji je trajao dvadeset četiri časa, izveden bez zastanka i odmora po nezapamćenoj hladnoći. Od te hladnoće sto sedamdeset i dva borca su promrzla a mnogi su postali teški invalidi.

Pred pokret smo pojeli po parče mesa i malo tople supe. Za početak dovoljno, A posle jednog časa hoda ruke su već bile nabrekle od hladnoće, prsti na nogama se smrzli, čelik na oružju se sledio. Idu borci jedan za drugim. Tišina je, niko ništa da prozbori, svugde okolo muk. Daleko napred čelo kolone za čas se pomoli, pa se onda izgubi; tone u dolinu, ili preseca kosu, ili izlazi na vrh kakvog brdašca. Ponekad sa grane drveta

padne grudvica snega i čovek se instinktivno trgne. Na nepokrivenim čupercima kose i na trepavicama nahvatalo se inje. Oči ne smeš sklopiti, čini ti se da ih ne bi mogao ponovo otvoriti.

Na pojedinim mestima vetar je naneo gomile snega i nabacao ih u guste smetove. Često se moraju prelaziti zaledeni potoci. Zaleću se borci jedan za drugim i preskaču. Dvojica padaju u potok i led popusti. Drugi ih izvlače. Na njima je sve mokro i za čas se odeća pretvori u ledenu koru — dok koračaju led na njima pucketa. Oni, ipak, idu i ne zaostaju. Odmah posle toga naiđe jedan omanji konj. I on se strovali u potok. Nije imao snage da pod teretom preskoči potok. I njega izvukoše. Preko dlake uhvatila mu se brzo kora leda. Nekoliko stotina koraka napred konj se opruži na prtini. Oči mu se zacakliše, ostade tu zauvek. Borci skidoše s njega sanitetski materijal i požuriše. Pod većim teretom bilo im je toplije.

Na našem pravcu isprečile se železničke pruge. Kolona! preseca jednu. Sa pravca Semizovca čuje se zahuktali voz. Borci ležu u sneg s obe strane pruge, gde se ko zatekao! Na snegu su uočljivi i svaki očekuje kad će početi borba. Ali sei iz voza niko ne oglašava. I svetlost u vagonima se pogasi. Mašinsvođa je, sigurno, video kolonu i pustio je veću paru lokomotivi, jer voz ubrza; sigurno mu se žuri da što pre skinе tovar i straha sa srca.

Treba preći i most na reci Bosni. Napred ide prethodnica kolone, 1. bataljon. Prostor oko mosta je otvoren i brisan. Borci prethodnice su se razvili u strelce. Mnogi od njih, znajući da zamrzio oružje ne može dejstvovati, okrenuli su puške naopačke rešeni da se tako tuku ako ustreba i da na taj način otvore dalji put za pokret brigade. Bliže se mostu i svaki napregnuto osluškuje kad će se začuti nemačko »halt« ili ustaško ili domobransko »stoj«. Niko se, međutim, ne javlja. Prethodnica izbija na most, skreće sa druma levo, u sneg bez prtine, a za njom čitava kolona. Meštani su kasnije pričali da su tu, na mostu, i te večeri bili domobrani. Kada su ugledali naš streljački stroj i kolonu, sklonili su se u okolne kuće iako su, pored ostalog naoružanja, imali i teške mitraljeze. Izgleda da im po takvoj hladnoći nije bilo stalo do borbe.

Tek je ponoć, a kolona je u podnožju Igmana. Snaga je iscrpena, a tek je pola puta pređeno, i to ne onaj najteži deo. Gde smoći snage da bi se savladao uspon pokriven dubokim snegom? Ljudi posreću, padaju i ponovo se dižu. Jedan drugog pridržavaju, guraju, vuku, čak i nose. Noć postaje ledenija što je bliže zori. Neko iz sredine kolone javlja da je pao konj koji nosi teški minobacač. Nekoliko boraca, onih najizdržljivijih,

vraćaju se. Skidaju oružje sa posustalog konja i u delovima ga nose uz planinu. Korača kolona i stopu po stopu savladava prostor. Nalazi se snage i onda kad je izgledalo da je više nema. Jedna velika volja, jedno ogromno srce u toj noći pobedilo je sve teškoće: ni neprijatelj, ni sneg, ni led, ni dugi put i mraz — ništa nije te noći zadržalo bataljone 1. brigade.

Selo Presjenica dočekalo je borce kao svoju rođenu decu. Sve što su mogli i imali stavili su im na raspolaganje da bi im makar koliko i makar za kratko ublažili teškoće. Žene i devojke spremale su hranu, prale i sušile mokru odeću, previjale pro-jnrzle delove tela nastradalih. Nepun čas vremena posle dolaska, oko sela su počele da eksplodiraju artiljerijske granate. Negde od s a r a j e v a neprijatelj je gađao, osetio je gde može biti brigada koja je izmakla iz obruča koji ju je stezao.

Kao odgovor na taj nemoćni bes neprijateljjev odjeknula je pesma proletera. Nju su pratili zvuči harmonike koju je jedna grupa boraca prenela preko Igmana. Pjevali su zdravi i oni promrzli. Ljudi iz sela su s čuđenjem posmatrali šta se to oko njih zbiva. I žene i ljudi plakali su — od tuge i od radosti.

Milisav NIKIĆ

VOD SLOVENAČKIH PROLETERA

C!

umornog popodneva 24. decembra 1941. godine stajao sam na straži ispred Rogatice. Posle prve nemačke ofanzive protiv oslobođene teritorije u Srbiji, novembra meseca, nakon borbe kod Draglice, izgubio sam vezu sa svojom jedinicom, sa slovenačkom četom »Ivan Cankar«, formiranom u Užicu u jesen 1941. godine. Povukao sam se s Dobrivojem Vidićem i još dvojicom drugova preko Kremne i planine Tare, a zatim preko Drine u Bosnu. U Rogatici sam privremeno bio dodeljen mesnoj straži, a u isto vreme sam radio i politički kao član mesnog komiteta.

Rogatica je bila malo, dobrim delom orijentalno mesto, sa jednom dugačkom glavnom ulicom, u kojoj su bile trgovine, kafane i zanatske radionice. Četnici su je opljačkali i opustošili trgovine. Stanovništvo, koje je većinom bilo muslimanske vere, živelo je u velikom strahu zbog četničkih zlodela.

Kao i obično, i toga dana se povremeno, kao daleki odjek, čula topovska pucnjava. Inače se na tom stražarskom mestu nije događalo ništa važno ili uzbudljivo. Posmatrali smo saobraćaj na drumu u oba pravca, u grad i iz grada, i zatim obaveštavali ako smo приметилиstogod neobično: kao, na primer, kretanje veće jedinice, ako se ko dovezao motociklom ili čak automobilom. Koliko se sećam, u decembru se to dogodilo svega jedanput, kada su se kroz grad vozili dva četnička komandanta — Jezdimir Dangić i Boško Todorović.

U Rogatici su se u to vreme nalazile dve komande, partizanska i četnička, među kojima je bio i dogovor u pogledu broja i stražarskih mesta. Zbog ovog dogovora stražari nisu nikog zaustavljali, pošto su u grad dolazili i iz grada odlazili i četnici i partizani.

Stražarsko mesto je tokom dana bilo veoma pogodno za posmatranje onih koji su se kretali pored njega, a isto tako i za razmišljanje. U tišini i miru misli su letele zavičaju — u Sloveniju, u Srbiju — majci i ostalim poznanicima izbeglicama; često sam razmišljao i o sudbini drugova iz naše slovenačke čete. U Rogatici smo poneki put primili i novine iz Sarajeva ili Beograda. Vesti o našim jedinicama, koje su se povlačile iz

<=lrbii° preko Uvea, vrlo su retko dolazile do nas, a i to što bismo saznali bilo je prilično neobično i neverovatno. Zbog svega toga sam se u ovom kraju osećao jako usamljen, najviše zbog toga što sam se našao u potpunoj novoj sredini.

Tog zimskog popodneva vreme je sporo prolazilo. Nestrpljivost se povećavala pošto je trebalo da posle straže idem u posetu jednoj slovenačkoj porodici.

Tišinu je prekinuo topot konjskih kopita. Vetar je doneo glasove još pre nego što sam primetio jahače na drumu. U lakom galopu približavali su se dvojica partizana koji su me zapitali gde se nalazi partizanska komanda. Na moje pitanje odakle dolaze, odgovorili su mi da ću ubrzo saznati i da im -se žuri dalje. Po konjima sam mogao primetiti da dolaze iz daleka. Posle nekoliko minuta iz grada je došao komandir straže koji mi je kazao da dolazi velika partizanska vojska. U isto vreme sam već iz daljine čuo buku koja je predskazivala dolazak brojnije jedinice. Sa stražarskog mesta sam posmatrao dolazak dela 1. proleterske brigade. U koloni sam primetio nekoliko poznanika iz Užica, od kojih sam saznao da su Slovenci uključeni u redove Šumadijskog bataljona.

Kada sam predao stražarsku dužnost, zaboravio sam na poziv za posetu i zadržao sam se pred komandom mesta, gde se vršio raspored jedinica. Od nekog poznanika sam saznao da se u komandi mesta nalazi Vrhovni štab sa Starim — drugom Titom, i da je ovde i drug Beve — Edvard Kardelj. Saznao sam, takođe, još neke pojedinosti o formiranju 1. proleterske brigade, u Rudom. Sledeći dan javio sam se drugu Ivanu Mačeku, koji se nalazio u Vrhovnom štabu; referisao sam mu o mom povlačenju sa Zlatibora u Bosnu. Kad sam mu kazao da se nekoliko naših drugova vratilo svojim porodicama, oštro me je izgrdio. Javio mi je još istog dana da dolazi u Rogaticu Sumadijski bataljon s vodom Slovenaca i da im se i ja priključim.

Brzo sam u komandi grada sredio stvari radi mog odlaska u slovenački vod. Pozdravio sam se, i sa sekretarom Mesnog komiteta drugom Paškom Romcem i nestrpljivo čekao dolazak Šumadijskog bataljona i mog voda. Ponovni susret sa starim poznanicima bio je jako srdačan. Redovi slovenačke čete bili su razređeni. Prve žrtve pale su već u borbama s četnicima za odbranu Užica, a najviše ih je nestalo u povlačenju preko Zlatibora, naročito prilikom iznenadnog napada Nemaca u Čajetini, gde su nas nemački motociklisti zatekli na doručku, kod kazana. Slovenački vod u Sumadijskom bataljonu brojao je dvadeset dva ili dvadeset tri druga, od kojih su svega dva ili tri bili Srbi. U Rogatici smo ostali nekoliko dana kako bi se drugovi posle borbi i dugog marša malo odmorili. Uredili su svoju garderobu, vredno šili i prali.

Tih dana sam upoznao i nove drugove, koji su bili dodeljeni slovenačkom vođu u Rudom. Pričali smo o našim putevima posle rastanka na Zlatiboru, opisivali su mi borbu s Talijanima kod Gaočića i Mioča, razgovarali smo o nestalim drugovima, o našim rođacima u Srbiji i opet smo se vraćali na uobičajenu temu — kada i kako ćemo ići u Sloveniju.

Vreme se razvedrilo. Zahladnelo je jer je počeo da duva vetar. Jednog ledenog jutra počela je da se kreće kolona iz Rogatice prema Podromaniji. Probijala se polako i s mukom kroz smetove. Kada je sunce izašlo, kao da je postalo još hladnije; vetar je nosio sneg i inje, a na belom pokrivaču bleštala je žarka sunčeva svetlost. Retko drveće i džbunje bili su pokriveni injem, snežna prtina je škripala pod nogama, a na otvorenom prostoru vetar je nanosio snežne namete na puteve. To je izazvalo velike teškoće u maršu, pošto se kolona zbog smetova kidala. A čim bi došlo do zastoja, hladnoća i vetar su još više ulazili u kosti. Za taj pokret nismo mogli da pripremimo hranu. Za podnevni počinak u nekoj opusteloj kući naš vod je kuvao »čaj«. Pripremili smo vruću vodu i usuli u nju nekoliko smrekovih grančica, pa se voda obojila i dobila miris i ukus eteričnog ulja. Šećera, razume se, nismo imali.

Ovde nas je stigao i Vrhovni štab i tom prilikom nas je posetio drug Beve, koji se kratko zadržao kod nas. Interesovao se kako momci podnose tu nepodnošljivu hladnoću, a posebno kako se osećaju mali Albin i drugarica Julka. Kada je otišao, jedan drug iz zaštitne čete Vrhovnog štaba doneo nam je šaku šećera, poklon druga Bevca malom Albinu. Ovo je bio naš poslednji susret s drugom Bevcom u Bosni; on je sa drugom Mačekom, prvih dana januara, otišao kao ilegalac preko Sarajeva i Zagreba, u Sloveniju.

Novu godinu dočekali smo u Ädromaniji. Proslavljajući je, bili smo uvereni da će to biti i poslednja ratna nova godina. U Podromaniji, u nekom manjem seocetu iznad Sokolca, ostali smo oko dve nedelje. Održavali smo česte političke časove i partijske sastanke. Ukratko, vreme smo iskoristili za unutrašnji organizacioni rad. Radili smo i na čišćenju terena od četnika koji su palili muslimanska sela i ubijali stanovništvo.

U to vreme su počele sve više da se šire vesti o novoj neprijateljevoj ofanzivi. Jednog dana iznenada smo dobili naređenje za nov pokret. Sumadijski bataljon krenuo je prema Han-Pijesku. U Kramu smo ostavili drugove koji se nisu dobro osećali, takođe i drugaricu Julku s malim Albinom. U Han-Pijesku su nas rasporedili na položaje. Tu smo saznali da Nemci sa ustašama i domobranima kreću sa severa ka oslobođenoj teritoriji. Iste noći krenuli smo drumom prema Vlasenici. Još

nre svanuća stigli smo na nove položaje. Rasporedili su nas po kraj puta, baš na samim serpentinama kod Ploča.

Sneg je dostizao do grudi i još više, a prtina je postojala samo na drumu. Izlazeći na položaje, iskopali smo rovove među debelim stablima koje smo ocenili kao dobre i sigurne zaklone. Sa sunčevim izlaskom otvorio nam se divan pogled prema Viasenici. U dolini su se vukle magle. Gledajući ovo setili smo se naše Slovenije; sa Emilom smo povelili razgovor o Pohorju i našim rodnim krajevima u dolini Drave. Kada smo duboko u dolini čuli muklo zujanje motorizacije, naši su razgovori umukli.

Toga časa iz štaba bataljona došao je kurir sa obaveštenjem da moramo u vodu odrediti druga koji će kao kurir na smučkama poći natrag u Han-Pijesak. Znali smo da su dobri smučari Mirko, Emil i Jože, mitraljesci ili pomoćnici mitraljezaca. Od ostalih drugova niko se nije javio, pošto u tim nepoznatim krajevima nije bilo sigurno napuštati jedinice, naročito pre samog početka borbe. Pošto se dugo nismo mogli složiti ko će ići, došao je komesar čete i odredio mene za taj zadatak. Tako sam, hoćeš-nećeš, morao da napustim položaj i da na smučkama krenem natrag — prema Han-Pijesku. Imao sam strogo naređenje da poštu moram predati lično komandantu — drugu Čiči Romanijskom — inženjeru Slaviši Vajneru. Upozorili su me na mogućnost napada od strane četnika na putu za Han-Pijesak. S neprijatnim osećanjem usamljenosti žurio sam putem. Iako nisam bio dobar smučar, odgovorni zadatak i osećanje nesigurnosti su me terali, pa sam brzo stigao na cilj. Komandant Čiča je žurno uzeo pismo. U međuvremenu, dok je čitao pismo, ja sam ga posmatrao. Iz Rogatice sam ga se sećao kao raspoloženog i nasmejanog druga, ranije sam ga sreo svega jedanput, a tog dana je bio ozbiljan, strogih crta, gotovo mrk i zabrinut.

U štabu sam čekao dok me Čiča nije ponovo pozvao. Rekao mi je da su se naši povukli s položaja zbog velike nadmoćnosti neprijatelja, koji je dolazio iz više pravaca. Dodelio mi je partizana meštanina da me vodi do novog položaja bataljona. Predveče sam bio opet zajedno s drugovima u svojoj jedinici, veseo i zadovoljan. Naš vod se smestio u dve kućice u jednom plinskom seocetu. Pola sela je tog dana slavilo. To nam je, svakako, dobro došlo, jer smo se dobro pogostili. Posle višednevnog gladovanja umeli smo da cenimo dobro pripremljenu i izdašnu hranu. Zatim smo krenuli prema Pjenovcu, ka železničkoj stanici na uskom šumskom koloseku Olovo — Han-Pijesak.

Sledeći dan, 21. januar 1942. godine, bio je sudbonosan.

Uoči toga dana bilo je veoma dobro raspoloženje, pošto nismo dugo marševali, a borci su bili i siti. Imali smo sastanak

komande čete i partijski sastanak. Sasvim drugačije je bilo sledećeg jutra. Kada smo razgledali mesto i okolinu, imali smo neprijatno osećanje. Snega je bilo gotovo dva metra. Kod stanične zgrade vijugala je raščišćena pruga iznad napola smrznute rečice. Ispred stanice je bilo nekoliko metara očišćenog prostora s velikim kupama snega, koje su ličile na plastove sena, a inače su samo uske prtine vezivale nekoliko zgrada i pilanu kod stanice. Nekoliko stotina metara uzbrdo bila je ivica šume. Horizont je bio jako uzan i velike naslage snega su kao mora pritiskale u toj beloj usamljenoj dolini.

Neobična živost vladala je tog zimskog jutra na napuštеноj železničkoj stanici. Hitali smo tamo-amo, nosili sanduke na ramenima i glavama, prenosili topovsku municiju, obilazili konje i pratinju, tovarili i rastovarivali vagone na stanici. Čule su se i sočne psovke pošto nam je oružje, koje smo nosili na ramenima, smetalo, i padali smo pod teretom u sneg! Ličilo je na mravinjak, svi smo jako žurili, ali se ipak nismo nikud makli.

Kada se patrola koja je bila na pruži prema Berkovini vratila s veću da se Nemci približavaju, naše raspoloženje se još više pogoršalo. Dobro se sećam da su borci naslućivali nesreću koja se približavala i na svima se mogla primetiti zabrinutost.

Obaveštili smo komesara čete o tome. Setili smo se iznenađenja u Čajetini, kad smo imali toliko nepotrebnih gubitaka. Albin je otišao u štab bataljona i kad se vratio doneo nam je naređenje da se pripremimo za odlazak. Naš vod je bio određen kao zaštitnica kolone. Albin je odredio zaštitnu patrolu od tri borca s puškomitraljezom i naredio mi da odvedem ovu patrolu na prugu, ispred stanice u pravcu Han-Pijeska. Patrola je zauzela položaje.

«*

Kada sam pošao natrag, prema stanici, počela je pucnjava. Najpre na pruži, a onda je kao olovna kiša počelo da sipa sa svih strana. Prugom su dojurili nemački konjanici, a iz šume su došli smučari. Rešetale su automatske puške i mitraljezi, eksplodirale su dumdumke, tako da je sve mirisalo na barut. U uzanom kanjonu je sve zvonilo i tutnjalo od eksplozija tromblona. Tražili smo zaklone, pucali i povlačili se. Za neki organizovan otpor nije bilo ni vremena ni mogućnosti. Mi koji smo bili na pruži povlačili smo se pored stanične zgrade, tražili zaklone iza dasaka i drveta, i iza prve okuke izvukli smo se iz dohvata neprijateljeve vatre. Povlačili smo se nekoliko stotina metara prugom, a onda smo skrenuli levo, preko reke, i dalje se penjali po uskoj prtini preko golog grebena, s ciljem da što pre stignemo do ivice šume. Ta čistina je bila drugo iskušenje, pošto su sa susednog grebena Nemci s mitraljezima pucali na

prtinu. Ko je srećno stigao do ivice šume, bio je spasen. Kad sam puzao po putu, a levo i desno oko mene su leteli kuršumi, ostala mi je u sećanju bela šubara jednog druga koji je stajao iza jednog debelog drveta i podsticao nas. Ova bela šubara mi se na ovom dugom putu od jedva nekoliko metara činila kao spasonosna svetlost izgubljenom čoveku u gluvoj tami.

Posle toga smo lutali šumom kao izgubljeni, umorni do smrti, po snegu u koji smo upadali do brade. Povukli smo se s pruge u selo u kome smo sa zabrinutošću očekivali i ostale drugove. Od Slovenaca u toj grupi bilo nas je Samo trojica — Tone Milič, koji je bio ranjen u nogu, Brajdič i ja. Iz prvog sela otišli smo nekoliko puškometa dalje, gde su nas čekali Julka sa Albinčkom, Silvo i Feliks, koji su ostali u Kramu. Julki i malome Korčaginu nismo znali ništa da kažemo šta je s njihovim Albinom. Sa strahom i zabrinutošću su stalno osmatrali put kojim su još dolazili pojedini drugovi, ponajviše ranjenici. I mi ostali smo bili zabrinuti, jer većina naših drugova još nije stigla i nismo znali šta je s njima.

Svi drugovi iz našeg voda koji su ostali ispred kuće, odnosno u kući u kojoj smo prenoćili, povlačili su se sa štabom bataljona levo, prtinom uzbrdo. Od ove grupe samo nekolicina njih je ostala u životu, a i oni su većinom bili ranjeni. Nemci su na otvorenom i čistom prostoru suzili krug, a naši se nisu mogli uspešno probiti, pošto je postojao samo jedan uzan put. Tako su u visokom snegu bili pokošeni mecima iz nemačkih automatskih pušaka.

Došao je i naš Ivan Manfreda, kome je metak probio pluća. Ništa određeno nije znao da kaže o ostalim drugovima. Bio je vrlo uzbuđen, ne toliko zbog rane koliko zbog paklene vatre i straha koje je proživio. Posle su postepeno dolazili i drugi pričajući kako su padali borci, kako su stenjali ranjenici i kako nikakve pomoći nije bilo za one koji su ranjeni ostali da leže u dubokom snegu. Užas se povećavao i sa sve većom beznadežnošću očekivali smo nestale. Kako je laknulo Julki i malom Albinu posle dolaska našeg komandira¹, koji je, ranjen na dva mesta, sa velikom mukom došao do nas. Rekao je da ima malo mogućnosti da još neko od drugova dođe posle njega. Ispričao nam je koliko ga je napora stalo dok se ranjen povukao do ivice šume i pronašao put kojim se mogao skloniti od vatre. Počeli su dolaziti i meštani, koje smo zamolili da idu u pomoć

¹ Komandir slovenačke čete »Ivan Cankar« u Srbiji bio je drug Albin Pibernik, radnik iz Jesenica. Sa ženom Julkom i dvanaestogodišnjom Albinom bili su u leto 1941. godine prognani od Nemaca u Srbiju, gde su se sve troje uključili u partizane. Kasnije je bio tornear zaštitne čete pri Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije. U Sloveniji je bio u štabu Tomšičeve brigade. Poginuo je u zimu 1943.

ranjenicima prema Pjenovcu. Sledeći dan su nam meštani pričali kako su Nemci bezdušno streljali ranjenike, kako su tela bila izmrcvarena i kako su se i u reci nalazila mrtva tela proletera.

Kada smo naposletku prebrojali naše redove, utvrdili smo da nema deset boraca Slovenaca iz našeg voda i mitraljezac — partizan iz Sumadije. Pali su Ivan Mužik, radnik iz Tržiča, Lado Kante, seljak iz Slovenačkog primorja, Franc Salamon, sin proletera i poznatog radnika — borca iz Trbovlja, Vaclav Zdarek, tekstilni tehničar iz Ruša, po narodnosti Čeh, Vinko Telban, seljački sin iz Savodnja na Gorenjskom, Edi Roš i Bogo Jere iz Ljubljane, i studenti Jože Druškovič iz Slovenjgradeca, Emil Dolinšek iz Ruša i Mirko Tušak iz Slovenskih Goric. Deset predanih i hrabrih boraca iz raznih delova Slovenije, raznih profesija i godina. Pali su junačkom smrću kao borci 1. proleterske brigade i leže u zajedničkoj grobnici sa nekoliko desetina drugih boraca, sa svojim omiljenim komandantom Milanom Iličem Čičom, i komesarom Draganom Pavlovičem. Težak je bio gubitak tolikih drugova za ovaj mali slovenački vod.

Zajedno sa dva crnogorska bataljona i Kragujevačkim bataljonom, ostatak Šumadijskog bataljona krenuo je na veliki, slavni marš preko Sarajevskog polja i Igmana. Ovaj marš je tražio mnogo žrtava, među njima i iz našeg voda. Promrzla drugarica Julka dobila je trovanje i podlegla u partizanskoj bolnici »Igman« sredinom februara 1942. godine. Ovde, kraj Drine, završio se put te slovenačke žene, proleterke iz Jesenica, koja je" revolucionarnu aktivnost razvijala u borbama jeseničkog proletarijata i koja se školovala za revolucionarni rad i u Sovjetskom Savezu. Aprila 1941. godine bila je zatvorena, kasnije su je prognali u Srbiju i u leto iste godine stupila je zajedno sa svojim mužem i dvanaestogodišnjim sinčićem u odred. Julka je bila uzor borbene i dosledne žene, borca za prava radnog naroda. Bila je dobra majka, prijatna i uzorna domaćica.

Posle igmanskog marša, u Foči nas je posetio drug Tito. Pozvao nas je u zaštitnu četu Vrhovnog štaba. Sa Vrhovnim štabom u trećoj ofanzivi probijali smo se preko visoravni Pive, Durmitora, Tjentišta, i u maršu preko Zelengore, pored Kalinovika, preko Treskavice i pored Bjelašnice prešli smo železničku prugu Sarajevo — Mostar, probili se do Prozora i na Cincar-planinu. Prvih dana avgusta Vrhovni štab nas je poslao s kuririma Glavnog štaba Slovenije na put za Sloveniju, u koju smo stigli posle osamnaestodnevnog marša.

Inž. Pavle ŽAUCER

DRAMA NA PJENOVCU

^^kupljeni smo u dvorištu kasarne na Podromaniji, 17. januara 1942. Očekujemo pokret i, kao i uvek, pevamo. Nada prednjači u našem horu. Nailaze Čiča Romanijski i Filip Kljajić Fića. Obradovao se Fića kada nas je video. Posebno Nadi, koju je i zagrlio od radosti.

— Uvek ista, vesela kao i u Posavini! — kaže joj.

Dobijamo naređenje za stroj. Fića nam s naglaskom poštovanja priča o Čiči sa Romanije.

— To je junak o kome ste vi svuda slušali, koji uživa veliko poštovanje naroda pvog kraja. Imaćete čast da sa njim zajedno idete u akciju i uveren sam da ćete se boriti dobro kao i do sada ...

Slušali smo mirno, bez daha, i gledali Čiču. Svaki od nas želeo je da ga što bolje upozna, da njegov lik poveže s legendama koje smo od naroda slušali. Opremljen je kao pravi ratni rukovodilac: šubara s petokrakom i trobojkom, dolamica, opanci opleteni, tesne pantalone, bele čarape, dvogled, torbica i revolver. Višeg je rasta i sve na njemu lepo stoji. Osećamo da mu je neobično što o sebi čuje tako pohvalne reči. To je i rekao u govoru. Naglasio je da se preteruje sa njegovim zaslugama, da se, u stvari, narod Bosne i Romanije bori za slobodu, i da se on samo trudi da ne zaostane.

— Drago mi je — kaže Čiča — što ću s vama, koji ste prevalili toliki put, s vama proleterima, ići u akciju. Slušao sam da ste hrabri vojnici... .

U Sokolcu smo se sastali sa Šumadijskim bataljonom i zajedno krenuli, preko Žljebova i Han-Pijeska, za Ploče. U Han-pijesku smo se zadržali u bivšem kraljevskom odmaralištu, govori se o nekom četničkom bataljonu koji je, tobože, imao

nam se tu priključi i pođe s nama u borbu protiv neprija-
•^a Međutim zatekli smo samo nekoliko četnika i jednog

njihovog vođu. Nije hteo komandiru Momčilu Vukosavljeviću da odgovori ko je. Momčilo ga pita gde mu je odred, a on samo vrti glavom i kaže:

— Videćete, kako ćete vi sutra proći.

Komandir ga ubeđuje da se moramo zajedno boriti protiv okupatora i da samo tako možemo očekivati sigurnu pobedu. Na kraju, posle dužeg razgovora, kada je izgledalo da se ubedio u potrebu zajedničke akcije, otišao je da dovede odred, ali se više nije vratio.

Pre svanuća, 19. januara, zauzeli smo položaj na Pločama. Levo od nas su bili borci Birčanskog odreda, a desno Sumadijski bataljon.

Nalazimo se u zasedi. Kad smo se rasporedili, komandir izdvaja Slobodana Sindelića, Milosava Pavlovića, Filipa Karića, Živu Borjanovića i Paju Miljevića za bombaše. Našao im je pogodno mesto gde će čekati tenkove. Svim borcima je saopšteno da tenkove treba propustiti da naiđu na bombaše.

U daljini od Vlasenice vidimo kako se drumom prema Pločama kreće dugačka nemačka kolona. Više niko ne oseća da je hladno. Srce nam poigrava, nastaje trema, a ipak bismo želeli da što pre počne borba. Čini nam se da se kolona sve sporije kreće. Sad već čujemo i buku motora. Već se jasno raspoznaju kola, tenkovi, topovi, konji... Došaptavamo jedan drugom koliko ih je.

Vidimo kako zauzimaju rastojanje u pokretu. Nailaze na serpentine, zveraju unaokolo i drže mašinke i puške na gotovs. Sada su nam već blizu. Čujemo kako se nešto dogovaraju. Čekamo da nam se sasvim približe. Tenkovi se naziru u daljini. Već čujemo i škripu snega pod cokolama neprijateljevih vojnika. Pazimo da nas ne primete. Nemamo dovoljno municije, svako ima po deset do petnaest metaka.

Odjednom na levom krilu nastaje mitraljeza i tresak bombi. Šuma im zaklanja vidik i tenkovi pucaju, nasumce, preko nas. Uskomešani, Nemci su počeli da se povlače. Čelni delovi im beže, a glavnina manevriše i neprestano puca. Najednom se sve raščisti. U daljini vidimo nemačku kolonu kako kreće čas nazad, čas napred. Činilo nam se da smo ih savladali, ali oni kreću opet polako prema nama. Sada nam ne prilaze kao prvi put, već pucaju s propisnog odstojanja. Borba se rasplamsava. Iznenada nas napadaju s boka i smučari u belim mantilima. Radi toga je, u stvari, manevrisala njihova glavna kolona. Zalaze nam i s leđa. Dobivamo naređenje za povlačenje. Nastala je mala pometnja. Mnogima od nas beli mantili su zadali strah, pogotovo brzo manevrisanje na smučkama. Činilo nam se kao da lete.

Sjurismo se s brda u određenom pravcu povlačenja.

Zamenik komandira Žoja, koji je kolima ranije otišao da donese municiju, nije se vratio. Saznali smo da je naišao na nemačku kolonu. Bili su iznenađeni i on i Nemci. Naši su sa kola otvorili vatru, ali su ih ubrzo pokosili rafali.

Nemci su presekli put povlačenja našim bombašima i oni nam se nisu mogli priključiti. Jedva su se izvukli i kasnije priključili Birčanskom odredu.

Stigli smo u selo Malo Polje. Okrepili smo se i odmorili. Dvadesetog januara smo došli u Pjenovac i smestili se u jednu zgradu, u neposrednoj blizini železničke stanice. Pjenovac je u jednoj uvali, sa svih strana opkoljen stenovitim brdima.

Umorni od puta, pregledali smo i na brzinu čistih svoje oružje, očekujući znak da se može leći i odmoriti. Uveče nas je obišao Čiča Romanijski. Proveo je čitav sat sa nama.

Sutradan, 21. januara, ustali smo rano. Kružile su vesti o nadiranju Nemaca u pravcu Pjenovca. Neuobičajeno smo dobili tog jutra kuvanu prasetinu za doručak. Kažu nam da je to Čiča naredio. Dobavljena je negde iz Han-Pijeska. Za vreme doručka Milovan Ninković Brka setio se naše Posavine.

— Eh, bogamu, kud mi Posavci stigosmo ovde. Sinoć po mraku nisam ni video gde se nalazimo. Ovde je kao u bunkeru. Kad bi nas tu napali, niko se ne bi izvukao.

Komandir Momčilo i Bojić otišli su u štab da saznaju nešto više o pokretu Nemaca; vratili su se i saopštili nam da za sada nema ništa novije. Treba ponovo pregledati oružje i čekati naređenje! Iskusniji borci negoduju, govore da se ovde ne može položaj zauzeti, jer ima tri izlaza, i to gotovo neprohodna zbog snega.

— Prestanite da raspravljate o tome — opominje komandir Momčilo. — Bili smo Bojić i ja sa Čičom i rekao nam je da ostajemo tu do daljeg naređenja. On poznaje situaciju i raspored jedinica na ovom terenu. Upućena je patrola da izvidi gde su Nemci. Ima ko vodi računa o tome. Moramo ostati ovde dok se ne utovari topovska municija iz vagona.

Posle jednog sata stigle su sanke za utovar municije, a u istom času stigla je i patrola — izvidnica. Svako se interesuje gde se Nemci nalaze. Komandir opet odlazi u štab. Vraća se i saopštava nam da budemo spremni za pokret. Nemci se nalaze na četvrtom kilometru odavde, verovatno i bliže. Kreću se u tri kolone. Čiča ne veruje da su oni tako blizu, zbog nevremena i letova, sem toga, nije se čuo nikakav pucanj s pravca gde su se četnici nalazili kao zaštitnica.

Šalje se još jedna patrola da izvidi pokret Nemaca, a mi dobivamo naređenje da se postrojimo.

Brzo se okupljamo na uskoj trasi pruge, put Olova, gde je jedino bio raščišćen sneg. Naša četa je na čelu kolone, zatim 5. šumadijski bataljon, pa Bosanska četa. Postrojavamo se užurbano. Nastala je i izvesna nervoza. Municija još nije utovarena. Svi još nisu ni stali u stroj, a Milan Ilić i Čiča Romanijski dogovaraju se o rasporedu naših snaga. Čuje se već i poneki rafal u klanцу prema Berkovini, kud je upućena patrola.

Na začelju kolone oseća se komešanje. Nekoliko boraca, kao izbezumljeni, zaklanjaju se iza ogromnih smetova snega. Izgleda da ih je strah uhvatio. Komandir čete nam prilazi. Čiča Romanijski je stao nedaleko od nas, okrenut začelju kolone. Posmatra šta se događa i pita da li je to neko slučajno opalio iz mašinke. Borci Šumadijskog bataljona pripremaju se za pokret kao i mi. Čiča naređuje komandiru Momčilu da pošalje desetinu i izvidi šta se događa. Desetar Radivoje Jelić komanduje borcima da krenu ulevo, jer nema drugog prolaza sem šumske pruge. Desno su ogromni smetovi i stene, a oko brda.

Samo što je komanda pala i desetina se okrenula ka izlazu u pravcu Han-Pijeska, čuli su se povici da su Nemci već na brdu. U istom trenutku, okupljenu i postrojenu kolonu, s oružjem k nozi, poče da kosi mitraljeska vatra. Smučari u belim mantilima jedva su se primećivali. Nastao je težak prizor za nas. Nigde zaklona da bi se mogla primiti borba. Iznenaden napadom, Čiča komanduje da se zauzme položaj, ali je to gotovo uzaludno, jer smo opkoljeni i još u stroju iznenadeni nemačkim rafalima. Nastaje jauk ranjenika, komešanje seljačkih sanki i volova, i to sve u jednoj jaruzi.

Komandir Momčilo naređuje četi da zauzme položaj iza prvog mrtvog ugla put Olova, stotinu metara od stroja. Prva desetina sa preostalim borcima uspela je da se dokopa tog mesta, postavi puškomitraljez i otpočne paljbu na nemačke položaje više nas na steni. Nemci nadiru u kotlinu Pjenovca. Koriste se iznenađenjem. Smučari u belim man[^]lima su, tako reći, gospodari situacije. Oni navaljuju i s glavnom kolonom kako bi nam potpuno presekli put.

Odjednom se čuje da je Čiča poginuo. Naš komandir naređuje preostalim borcima iz čete da odstupe kroz klanac šumskom prugom ka Olovu. I Šumadijski bataljon se povlači istim pravcem. Klanac je dugačak više od četiri kilometra, ni levo ni desno nije se mogao zauzeti položaj da bi se organizovala ma kakva odbrana. Levo je reka, desno stena.

Nemci nas u stopu prate. Komandir Momčilo je ostao na začelju. Ne mogavši da izbegne Nemce, on je skočio u reku. Verovatno ga nisu primetili. Ginu nam komesar Ivan Stagijar,

omladinac Iva Popović, mali Cane iz Beograda, Valter Koen i još neki drugi.

Otpor se pruža jedino zaštitnicama. Radivoje Jelić vuče dve torbe sanitetskog materijala i kasetu s municijom koju je neko bacio. Jedan vodnik je hteo da ostavi puškomitraljez. Radivoje mu je podviknuo i on ga je poneo još nekoliko metara i pao s njim. Iznemogao je. Nemci neprekidno nadiru. Na kraju klanca smo se dohvatili šume. Glavna opasnost je prošla i sada se krećemo ka selu. Tu je izabrana nova komanda čete. Mislili smo da je komandir poginuo, pa je za komandira izabran Života Milovanović, a za njegovog zamenika Radivoje Jelić. Mesto gtagljara izabran je za komesara Milosav Bojić. Izvršeno je prebrojavanje: svega nas je trideset i jedan. Ostali su ili pali u borbi ili nestali. Oko petnaest boraca je izbačeno iz stroja.

Jovan PENČIĆ

V

» eć prvih dana posle dolaska u istočnu Bosnu, još u Rogatici ili negde u Podromaniji, posetili su nas članovi Glavnog štaba Bosne i Hercegovine Slaviša Vajner Čiča Romanijski, Rodoljub Čolaković i još nekoliko drugova.

Za Čiču smo još ranije čuli. O njemu se govorilo već na putu kroz Srbiju. Pričalo se o njegovim Crvenim stijenama, na koje Nemci još od leta nisu mogli da prodru. Pesme su se o njemu pevale. Postojao je legendarna ličnost. Bio je popularan koliko među svojim partizanima, toliko i među istočnobosanskim četnicima, a i u narodu. "(Osvajao je svojim blagim, plemenitim i muževnim izgledom i skromnošću, a imponovao lep^o-lom i držanjem.

Bili smo se smestili u jednu od učionica neke kasarne ili škole. Kada je Čiča video gde spavamo, rekao je jednom partizanu iz svoje pratnje da se donese još slame.

— Vi ste proleterci, došli ste među nas — srdačno nam se osmehnuo.

Nekoliko dana posle toga susreta krenuli smo dalje, prema severu. Već je bilo počelo rovarenje među istočnobosanskim četnicima: došli su Dražini oficiri iz Srbije. Naslućivala se nemačka ofanziva, a ti Dražini oficiri bili su njeni zloguki vesnici. Govorkalo se da će se četnici, ako naiđu Nervei, samo povući dalje od puteva, propustiće ih i neće pucati. Uporedo s tim počeli su i njihovi napadi na muslimane.

Naša četa je dobila zadatak da ode u sela Vidriće i, čini mi se, Zljebove, koja su četnici napali.

Strašni prizori ukazali su se pred našim očima: spaljene kuće su dogorevale, a pred njima su ležali poubijani i spaljeni ljudi. Pred nekim kućama tek ugljenisani leševi, naslagani jedan na drugi unakrst, kao cepanice, još su se dimili. .. Moglo se prepoznati da je tu bilo ljudi, žena i dece. U jednoj spaljenoj kući nagoreo leš nagnut preko prozora. Čovek je pokušao da beži iz plamena i zaustavljen je smrtonosnim metkom na prozoru.

Bilo je to drugog ili trećeg dana pravoslavnog Božića. Četnici svoj praznik nisu mogli ničim drugim obeležiti nego takvim groznim pokoljem.

Nekoliko dana kasnije ponovo smo se pomerili u pravcu severa. Primicala se sredina januara. Čini mi se da nikad do tada, a ni docnije, nisam naišao na takav zaslepljujući sneg, na takvu snežnu vejavicu, koja ne samo što nije dala oka otvoriti nego je bila praćena takvom hladnoćom da je bilo dovoljno samo dodirnuti golom rukom cev puške pa da se koža primrzne za nju. Malo zadržavanja i puška je neupotrebljiva; malo zastajkivanja, pa se i čovek promrzne. Straža se nije mogla davati. Zato se prišlo sistemu patrola, i to kretanjem, stopu po stopu, cupkanjem u mestu i zatim, posle dvadesetak minuta, smenjivanjem. Tada smo prvi put doživeli i pucanje drveća. Stoletna stabla bi se odjednom, uz gromovit tresak, rasprskavala od mraza.

U to vreme dobili smo i vesti o početku ofanzive. Nemci su krenuli u više pravaca na slobodnu teritoriju. Naš Šumadijski bataljon, sa još nekim partizanskim jedinicama, određen je da zaustavi nastupanje neprijatelja od pravca Vlasenice. Treba mu poći u susret. Tako smo stigli u Han-Pijesak. U tom maršu pridružio nam se i Čiča Romanijski, koji je preuzeo komandu nad svim jedinicama na ovom pravcu. To je bio drugi susret sa njim.

Naše jedinice odlaze na Ploče. Jedan vod naše čete (ili desetina?) ostaje sa Čičom u Han-Pijesku. Tu je bilo neko dvorsko odmaralište. Sećam se mermernih prostorija, a posebno su mi zapali u oči beli telefonski priključci. Prvi put tako nešto vidimo, bar mnogi među nama. Tu provodimo nekoliko dana. Očekujemo rezultate borbe sa Ploča.

Borba na Pločama bila je 19. januara 1942. Kasno noću stigla nam je vest da su se Nemci probili, da su krenuli smučkama i zaobišli naše, koji su se morali povući. Posebno nas je pogodila vest da je na serpentinama kod Ploča poginuo naš omiljeni mitraljezac Koreja. Za njegovu hrabrost znali smo još iz Sumadije, iz ranijih borbi. Svojim šarcem, otetim od Nemaca, nosio se s njima, najčešće u stojećem stavu.

Bio je to znak da moramo da napustimo Han-Pijesak. Dvadesetog januara, rano ujutro, još pre svanuća, napustili smo to šumovito mesto, grupu vila i nekoliko kuća, smeštenih među stablima stoletnih šuma, i krenuli u pravcu Olova. Pretpostavljalo se da su naši još tamo.

Dvadeseti januar protekao je u maršu preko Berkovine u Pravcu Pjenovca. U Berkovini su mnogi ljudi imali slavu. Svi^{Se} sećamo očinskih saveta našeg Čiče Šumadijskog, koga smo

zatekli u tom selu sa ostalim našim jedinicama, da neko ne popije previše.

Preko Berkovine, u sumrak, stigli smo u Pjenovac, malo mesto u udolini, na uskotračnoj pruzi Han-Pijesak — Olovo, sa školom, železničkom stanicom i malom pilanom. Ležalo je pod beskrajnim snežnim pokrivačem oivičeno šumama, koje su poglele od snega. Pored pruge u pravcu Olova je i mala rečica Pištavica. Tu smo zanoćili. Tako su se toga dana uveče prvi put okupile sve naše jedinice koje su se nalazile u tom kraju, stavljene pod komandu Čiče Romanijskog. Bio je tu naš Šumadijski bataljon sa 1. i 2. šumadijskom četom (bez Užičke, koja je posle borbe na Crvenim stijenama upućena u pravcu Jahorine). Umesto nje bila nam je pridata Posavska četa. Tu je bio i vod Birčanskog odreda. S njima se nalazio Cvijetin Mijatović, politički komesar odreda, i kao komandant cele grupe, Čiča Romanijski, sa delom jedne čete Romanijskog odreda, i nekoliko kurira. Raspoređeni smo za prenočište u školi i u nekim kućicama oko železničke stanice. Naša 1. šumadijska četa bila je smeštena na levoj strani, u pravcu Olova, u jednoj kućici iznad železničke stanice. Kako smo kasnije saznali, trebalo je da već u ranu zoru napustimo ovaj kraj. O tome se uveče većalo na sastancima komandnog kadra.

Osvanuo je 21. januar. Dok je prethodni dan bio nešto oblačan, sa povremenim snegom koji je zasipao prtine kroz koje smo se teško probijali, ovaj dan je osvanuo vedar i sunčan. Sneg se caklio na niskoj temperaturi, mraz je stezao sa zubatim suncem.

Malo je ko očekivao, a najmanje Čiča Romanijski, da će se Nemci uputiti u ovom pravcu od Han-Pijeska prema Berkovini i Pjenovcu. Smatralo se da je to za njih beznačajan pravac, mislilo se da je to za njih nepoznat put, a pogotovu zato što je sneg zameo sve tragove.

Ali ipak, radi predostrožnosti, rano izjutra, pošto još nije bilo pokreta, na inicijativu Čiče Šumadijskog bila je upućena jedna patrola u pravcu Berkovine. Ta mala železnička stanica nalazila se na nekoliko kilometara u pravcu Han-Pijeska (četiri do pet kilometara od Pjenovca). Patrola je bila u jačini voda s jednom desetinom iz 1. šumadijske čete i vodnikom Duškom Jankovićem i jednom poludesetinom 2. šumadijske čete, ukupno šesnaest boraca. U njoj su se nalazili Božo Kuzmanović, radnik iz Kragujevca, Branko Tatamirović, učenik iz Tuzle, Slavoljub Jovanović, zemljoradnik iz Sumadije, Đuro Kuka, radnik iz Korduna, Radomir Vidojević, aktivni narednik iz Bukovika, desetar u četi, Isak Levi, student iz Beograda, Martinović, raniji žandar, i drugi. Ta patrola je krenula oko šest časova izjutra-

Za nas ostale nastalo je gotovo uobičajeno spremanje za pokret: čišćenje oružja, spremanje hrane i drugo. Neki borci su bili odvojeni da pomognu oko utovarivanja topova koji su se tu zatekli. Pojavilo se već i sunce.

Odjednom je u štab bataljona, koji se nalazio u blizini naše čete, dotrčao, sav izbezumljen, Branko Tatamirović iz patrole, sa veću da su se sreli s Nemcima od pravca Berkovine. Patrola je, štaviše, bila iznenađena, naišla je na zasedu. Otvorila se vatra, prihvatili su borbu, a on je dojurio. Međutim kod nas se nisu čuli nikakvi pucnji, jer se Berkovina nalazila preko nekoliko uvala.

Trebalo je odmah krenuti, ali su neke naše jedinice bile zauzete oko utovarivanja dva poljska topa, za koja smo ubrzo saznali i da su bez zatvarača/Međutim Čiča Romanijski je hteo da se oni ponesu. Trebalo ih je natovariti na neke saonice, a očekivalo se da će se od pravca Olova uspeti sa čišćenjem pruge. Kako su propusti na putu preko potoka mestimično bili slabi, trebalo je pojačati te prelaze, pa je jedna četa bila određena da sīde nešto niže od drvare po daske i okorke i da svaki borac ponese po jednu, kako bi to poslužilo kao pojačanje pri prevozu saonica. Od nekih seljaka dovedene su i zaprege. Tako je umesto brzog pokreta iz Pjenovca, nastalo dosta kretanja, utovarivanja topova, nošenje dasaka, krčenje puta, a bilo je nešto i hrane: šećera, brašna, soli i drugo. Čiča Romanijski je, razumljivo, u brizi za snabdevanje vojske, smatrao da i to sve treba spremi i poneti. Vreme je tako prolazilo. Sunce je već visoko odskočilo kad su se kolone počele pribirati, negde oko pilane ispod stanice. Jedino su komora, sa Birčanskim vodom i grupom drugih istočnobosanskih partizana, sa Cvijetinom Mijatovićem na čelu, dobili zadatak da krenu polulevo, padinom u pravcu Gornjih Babina.

Dok je naša četa stajala kod pilane, kao da su se negde čuli neki pucnji. Ali ni tada se nije krenulo. Baš u tom času u našoj četi smo utvrdili da smo u kućici u kojoj smo prenočili zaboravili mitraljesku cev. Imali smo samo tri puškomitraljeza, ^a to je bila jedina rezervna cev od češke zbrojovke. Znajući kako se teško dolazilo do oružja, odmah je doneta odluka da neko pođe po mitraljesku cev. Taj zadatak pao je na mene. Požurio sam natrag. U kućici sam, osim cevi, našao još jednu staru pušku, manliherku.

U povratku ugledah čitav komandni kadar pred stanicom okupu. Kao da su se nešto dogovarali. Bili su tu Čiča Romanijski, Čiča i Silja iz našeg bataljona i komande četa. Prošao sam Pored njih u pravcu svoje čete oko dvesta metara daleko. Ali ceta je već krenula — prugom u pravcu Olova. Požurih da je

stignem. Tek što sam sišao na prugu, sa padina poče jača pucnjava, koja nije dugo trajala. Znači, Nemci su izbili nad padine iznad Pjenovca. I to konjanici, prugom. Zatim su se sa više strana pojavili smučari u belim odelima, tako da su, u stvari, naše jedinice bile skoro opkoljene. Nije potrajalo dugo, a Nemci su već stigli u Pjenovac. Čula se paljba, sve žešća. Tada sam požurio još više da stignem moje drugove. Pristigao sam na začelju Branka Corokala Finansa. Nailazim i na naše puškomitraljesce, koji daju otpor. Tu je Raca, grafičar, a i »Tuzla«.

U žurbi da što pre dođem na svoje mesto u četi, stigao me je jedan drug iz Posavske čete, iz sastava onog komandnog kadra koji se dogovarao na stanici. Bio je u kožnom kaputu, sa kaišima. Mislim da je bio komandir ili zamenik komandira čete. Govorio je:

— Zauzmite položaj levo i desno. Nemci su u Pjenovcu.

Prenosio sam tu naredbu napred, mada je to bilo teško izvodljivo, jer je pruga u pravcu Olova išla pored reke Pištavice kroz dubok usek, pravi kanjon, koji je počinjao već na nekoliko stotina metara od pilane, to jest odmah na izlazu iz sela. Levo se nalazio potok, ta rečica, a zatim strmi kameniti kanjon, mestimično obrastao šumom. Desno je takođe bila visoka strmen, sva pokrivena snegom, s retkim drvećem.

Međutim izvesni otpor mogao se dati. I tada su se odvžniji borci i pokazali u pravoj svetlosti. Naročito se sećam Raca grafičara. Bio je jedan od vodnika u našoj četi. Uzeo je puškomitraljez, zastao i pucao gotovo i ne zaklanjajući se. Tako je zaustavljao Nemce koji su krenuli u pravcu pruge. To je bilo prvi put da ga vidim u borbi. Nije mi ranije davao utisak odvážnog borca. Bio je, što bi se reklo, gizdav, sav u kaišima, u nekom kožnom kaputu, sa dvogledom i pištoljem. Malo se povukao da stavi novi šaržer. To isto je činio i mitraljezac »Tuzla«, a i vodnik prvog voda Duško Bogunović, sa svojom mašinkom. Pokatkad je pripucavao i po koji borac. Cilj fje bio da se Nemci zadrže kako bi se omogućilo čelu kolone da odmakne. Za nama su pristizali još poneki borci, neki su me i prestizali.

Kako su Nemci bliže nadirali, odmicali smo žurnije. Puškomitralješci su davali otpor. Tada je poginuo Raca, baš ispod jednog debelog stabla. Priskočila mu je bolničarka Juca Čatić, mlada srednjoškolkica iz Sumadije, učenica petog razreda gimnazije. Pokušala je da ga previje, ali bilo je već kasno.

»Tuzla« je i dalje davao otpor, dok mu pomoćnik nije poginuo, a onda se i on uputio niz prugu. U jednom trenutku, idući sa svojim puškomitraljezom, iz koga više nije mogao da daje otpor, kad je prolazio ispod nekog drveta odjednom se sa

drveta, pogođenog tromblonom ili rafalom iz mašinke, odvalio ogroman snežni smet i »Tuzla« se našao pod njim. U blizini su se zaglavile i sanke s natovarenim topovima. »Tuzla« je jedva uspeo da se izvuče i u žurbi je ostavio puškomitraljez. Ja nosim svoju pušku u ruci, a na leđima rezervnu mitraljesku cev. U dilemi sam da li da prođem ili da ponesem i puškomitraljez. Setih se kako smo na putu iz Srbije na smenu nosili jedan teški bacač sa nekoliko granata, cev, postolje. . . Sagnem se i uspem da iščupam oružje iz snega. Krećem sve brže uz prugu. Sada je to pravo bežanje. Čorokalo je u blizini mene.

Nemci već jače pripucavaju. Ponekad se već čuje: »Halt, halt«, »Hende auf«. Neki borci skaču u reku, pod propuste, misleći da će se tako lakše spasti. Tu pada i poneki ranjenik. Nama, Čorokalu i još nekolicini boraca, cilj je da pretrčimo još kratko rastojanje do novog svijutka, do mrtvog ugla, i tada smo, bar za neko vreme, van domašaja metaka. Trčimo sve brže, i posle stotina metara dospevamo u zaklon. Ali nas Nemci brzo sustižu. Čujemo komande i ponovnu pucnjavu. Opet se meci prosipaju oko nas. I tako neprekidno — niz savijutaka i na svakom se ponavlja trka sa smrću...

Meni se učinilo da smo veoma brzo prošli kroz taj kanjon do nove stanice, Nevačke, gde pada komanda da se skrene levo. Nailazimo na jednu čistinu, uvalicu, u prečniku od nekoliko stotina metara, sa blagom padinom, bez drveća. Dovoljno je preći tih nekoliko stotina metara i tada stižemo u šumu debelih bukava. Tu su već zauzeti položaji, naši su iza stabala. Ovde smo već na domaku spasa. Na izlazu iz kanjona ranjena je jedna drugarica, Slovenka. Pokušavamo da je hrabrimo, ali ona dalje ne može. Pri kraju kanjona i zamenik komandira naše čete, mornar Vasiljević, zamakao je negde ulevo- u pravcu neke vodence. Tu je i kraj našeg puta. Nemci ne idu dalje od kanjona. Ne znamo da li su se spojili sa onima od pravca Olova, ali prema nama više ne idu. A tu je već i naš položaj čvrst.

Sada nastaje prebrojavanje. Malo nas je. Saznajemo da od Pjenovca do Nevačke ima oko pet kilometara. A kako smo mi to brzo prešli!

Meni ni tada, a ni nikad kasnije nije bilo jasno kako me ništa u tom povlačenju nije zakačilo.

Posle kraćeg odmora krećemo dalje. Prikupljamo se u nekom selu na padinama Slemenske planine. Tada saznajemo o teškoj tragediji koja je zadesila naše drugove u Pjenovcu. Jedna kolona naših krenula je levo i tu je najveći deo nastradao, jer su naišli na čistinu, a Nemci, na smučkama, mogli su vrlo lako da ih gađaju. Tu je poginuo i komesar bataljona Draganče. Pričali su da je bio ranjen u obe noge i da je onako sedeći davao otpor dok konačno nije pao. Za Čiču Romanijskog saznali smo

da se posle onog skupa komandnog kadra u blizini stanice vratio u stanicu da telefonira u Olovo, ne bi li uspostavio vezu i saznao šta je tamo, i da je, zatim, po izlasku iz stanice, poginuo. Čiča Šumadijski — Milan Ilić, pao je nekoliko koraka dalje od njega. I tu, na stanici, a zatim u pokušaju da se probiju ulevo od pruge u pravcu sela Gornjih Babina i onda niz prugu, izgubili smo oko pedeset drugova, proletera, i još nekoliko boraca iz istočno-bosanskih jedinica.

Bio je to težak poraz. Težak zato što smo bili iznenađeni, što su nam mogućnosti za otpor bile gotovo nikakve. Smatrali smo da je tome uzrok Čičina odvažnost, ali i neopreznost. On nije verovao da će Nemci tuda krenuti, a nije verovao ni da je seme razdora koje su izvršili Dražini i Dangićeви oficiri već uzdrmalo istočnobosanske četničke jedinice, da su neki već postali nemačke sluge, plaćenici koji su poslužili Nemcima i kao vođiči, tako da su nas lakše mogli iznenađiti.

Nemci su likovali, naročito kad su saznali da su ubili Čiču Romanijskog. Pričalo se da su dovodili seljake da ga prepoznaju, i kad su ga identifikovali, što smo nekoliko dana kasnije čuli, dok smo se nalazili u selu Knežini, u sastavu brigade, onda su njegov leš natovarili u saonice i odvukli u Han-Pijesak i u druga mesta, da bi time pokušali da demorališu narod.

Bio je to strašan poraz za Peti šumadijski bataljon, poraz koji je naneo udarac i njegovom komandnom kadru. Preživeli su mnogo i dugo mislili i razgovarali o tome: da li se moglo nešto više preduzeti da se organizovanije odstupa i daje otpor. Ti su razgovori nastavljeni i u Foči, u okviru partijske organizacije, a odgovornost su snosile preživеле starešine, komandir Tomić, a naročito komesar Džingalašević, koji su tada bih i privremeni štab bataljona. U isto vreme tada smo ocenili i pravu vrednost naših mitraljezaca Race i »Tuzle« i vodnika Bogunovića, koji su olakšali izvlačenje nama preživelim.

Uskoro je izvršena i reorganizacija bataljona. Ostaci 1. i 2. čete spojeni su u jednu — 1. šumadijsku, Užička je ostala kao 3. četa, a novoformirana omladinska četa uključena je kao 2. četa. Imenovan je i novi štab bataljona: Nikola Ljubičić kao komandant i Mihajlo Švabić politkomesar. To je bio rezultat diskusija i analiza, u kojima su učestvovali i pojedini članovi štaba brigade, a i Vrhovnog štaba. U tim analizama učestvovao je i drug Tito. On je lično razgovarao sa pojedinim preživelim učesnicima ove drame na Pjenovcu. To je bio, možda, najteži udar koji je pogodio proletere. Drug Tito, i sam duboko tronut gubitkom tolikih proletera, govorio je: »Borba traži žrtve, ali potrebna je veća opreznost. Ne smiju se nikada dopustiti takva iznenađenja«.

Pero DAMJANOVIĆ

ČIČA ŠUMADIJSKI

Milan Ilić Čiča rođen je u Gornjoj Trešnjevici, na tromeđi Rudnika, Venčaca i Bukulje, u srcu Sumadije. Od rane mladosti bio je borac za socijalizam. Član KPJ je od njenog osnivanja, 1919. godine.

Slobodoumlje, borbenost i celokupna politička aktivnost Milana Ilića došli su do najvećeg izražaja posle Obznane i za vreme šestojanuarske diktature. I tada, kada se za prava radnih ljudi trebalo boriti u teškim uslovima ilegalne borbe, ovaj buntovni duh u gunju i opanku znao je šta i kako treba raditi u jednoj zastrašenoj i obespravljenoj sredini. Ziva, otvorena, ubedljiva reč, rečena na javnom mestu nasilniku, policajcu, trgovcu, političaru demagogu — bila mu je jedno od oružja u borbi protiv neprijatelja naroda. Širio je ilegalnu literaturu i sam dosta čitao, dobro shvatao i narodnim jezikom tumačio narodu kako se treba boriti za svoja građanska i politička prava. Pretresi, kazne, lišavanja slobode — činili su ga čvršćim i samouverenijim. Činili su ga, u isto vreme, popularnijim u opoziciono raspoloženom narodu Sumadije.

Milan Ilić Čiča bio je organizator i učesnik mnogih ilegalnih konferencija i zborova. Ilegalni zbor u Stragarima, 2. avgusta 1932. godine, i veliki zbor Fronta narodne slobode u Kragujevcu, leta 1935, bili su organizovani i uspeh su samo zahvaljujući aktivnosti i smelosti takvih političkih boraca i revolucionara kakav je bio Čiča.

Prava vrednost i veličina ovog neustrašivog i požrtvovanog borca mogle su se sagledati i prvih dana narodnog ustanka protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Otac devetoro dece, iako već u godinama, odmah se dao na posao, svestan da je kucnuo davno očekivani čas. I svi članovi njegove porodice bili su zadojeni revolucionarnim idejama, što je i razumljivo, jer ih je otac u tom duhu od malih nogu vaspitavao.

Preživeli borci 1. šumadijskog odreda i danas se živo sećaju njegovog petogodišnjeg sina Stanimira — Caneta, koji je u partizanskoj uniformi recitovao borbene pesme o radniku i seljaku.¹ Najstariji sin, Radomir — Zuća, prvoborac, junački je pao u selu Vrbici kraj Arandelovca, 1943. godine, pogođen iz zasede rukom izdajnika.

Na spisku komunista koje je policija među prvima naraevala da pohvata i likvidira posle 22. juna 1941. godine bio je i Milan Ilić. U poslednjem času je umakao žandarima 24. juna 1941. sa vašara u Belanovici, gde je bio oterao kravu da proda. Kravu je ostavio, a on pošao da se bori. Ali ne više ilegalno, već prsa u prsa. Istoga dana fašistička kaznena ekspedicija sa dva topa i tri kamiona vojnika zaustavila se na drumu ispred Milanove kuće. Fašisti su topovima zapalili i bombardovali kuću, ali se nisu osmelili ni koraka da skrenu s drumu radi pljačke i hvatanja ukućana. Na glas da su mu Nemci bombardovali i zapalili kuću, Čiča Milan je s ponosom govorio: »Neka se ruše i gore naše krovinjare, mi se i borimo da mesto bednih kućeraka svaki radni čovek ima palatu«.

Formiranje 1. šumadijskog odreda počelo je u Gornjoj Trešnjevici. Milan Ilić, kao dobar poznavalac ljudi i prilika na teritoriji Gornje Jasenice, najviše je doprineo da se odred što pre formira, omasovi i osposobi za akciju. Oprobani revolucionar i borac u španskom građanskom ratu, Milan Blagojević je odlukom CK KPJ postavljen za komandanta 1. šumadijskog partizanskog odreda, dok je Čiča Milan bio određen za zamenika.

Još dok se odred formirao Čiča Milan je pokazao nama, mlađim borcima, kako se treba boriti. Devetnaestog jula 1941. pet žandara, sa sedištem u Donjoj Šatornji, dobilo je zadatak da oružjem rastera i pohvata »neke bandite« koji se okupljaju u selu Gornjoj Trešnjevici i ugrožavaju okupatorsku vlast. U ranim jutarnjim časovima toga dana žandari su se prikradali našem logoru. Naša straža ih je opazila. Neko od drugova viknuo je: »Žandari!«, i bez komande listala je pucnjava. Zbunjeni i iznenađeni, žandari su se dali u bekstvo. Čiča Milan, poznavajući dobro teren, bio je brži od begunaca, presreo ih je i na njegovu komandu: »Dole oružje! Predajte se!« — dvojica su se predah, a trojica uspeali da pobegnu. Pošto su razoružani, presvučeni i posavetovani šta treba da rade, pušteni su da svojim šefovima podnesu izveštaj kako su »sjajno« izvršili zadatak izdajnika.

¹ Devetnaest godina posle toga Stanimir je kao vojnik Jugoslovenskog odreda u sastavu snaga Ujedinjenih naroda bio na Sinaju, u Egiptu. Posle povratka u domovinu, na prijemu, maršal Tito se posebno s njim fotografisao kada je saznao da je to sin Milana Ilica Čiče.

Oprezan, pronicljiv, čiča Milan je brzo mislio i donosio odluke. Koliko je puta u posljednjem trenutku izbegao opasnost! Jednog septembarskog dana 1941. godine Čiča Milan, njegov sused Čiča Života Đurić i ja osmatrali smo s jednog proplanka teren oko Gornje Trešnjevce, jer smo bili obavješteni da se jači odred ljotićevecaca kreće po našoj teritoriji. Jedna patrola ljotićevecaca, dobro zakamuflirana, iz neposredne blizine je osula paljbu na nas. čiča Đurić je pao smrtno pogođen, a nas dvojica smo, samo zahvaljujući koliko slučaju toliko Čičinoj prisebnosti, uspjeli da izbegnemo sigurnoj smrti. Posle ovog događaja pričao nam je mladić iz istog sela, koga su ljotićeveci uzeli kao vodiča da im pokaže kuću Milana Ilića, da se posle prvog rafala metak u puškomitraljezu zaglavio. Ljotićeveci su se vajakali i na to kako im je 20.000 dinara pobjeglo, a zaradili su samo 10.000 dinara, jer su oni za svakog ubijenog partizana ili seljaka dobijali od svojih gazda tu sumu.

Kada su četnici Draže Mihailovića jedne noći početkom novembra 1941. godine, mučki, na prevaru, u Gornjem Milanovcu opkolili i razoružali 2. bataljon 1. šumadijskog odreda, samo su Čiča Milan, koji je spavao u komandi mesta, i čuveni šumadijski mitraljezac zvani »Koreja« sa još nekoliko boraca uspjeli da se spasu iskočivši kroz prozor milanovačke bolnice. Sve pohvatane borce, sem nekih seljaka, četnici su predali Nemcima, koji su ih streljali u Valjevu.

Posle pogibije komandanta odreda Milana Blagojevića, koga su četnici Draže Mihailovića mučki uhvatili u Užičkoj Požezi, dugo i zverski mučili i na kraju ubili, Milan Ilić je postao komandant odreda. Pod njegovom komandom odred je duže vreme, u zajednici s Pomoravskim i Kosmajskim odredom, odolevao napadima i vršio protivnapade protiv brojnog i tehnički mnogo jačeg udruženog neprijatelja, koji je preko Rudnika težio da proдре na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije. Kada je glavnina partizanskih snaga bila primorana da odstupi sa slobodne teritorije u Sandžak, u njenom je sastavu bio i 1. bataljon 1. šumadijskog odreda. Sa njim se povukao i Milan Ilić Čiča.

Prilikom formiranja 1. proleterske brigade u Rudom, decembra 1941. godine, Milan Ilić je postavljen za komandanta šumadijskog bataljona. Na pitanje radoznalih boraca 1. proleterske brigade kuda će da krene novoformirana brigada, Čiča Milan je odgovorio:

— Idemo, drugovi, u Srbiju, ali malo zaobilaznim putem.

Prema mladim drugovima bio je roditeljski nežan, drugarski prislan, starešinski strog i pravičan. U svemu je služio za primer. Sam je nosio svu svoju spremu, odbijajući pomoć mladih i snažnijih drugova da mu pomognu.

Peti šumadijski bataljon 1. proleterske brigade zatekla je ofanziva na istočnu Bosnu, januara 1942, na položajima Vidrići — Zljebovi. Pošto je jedna od neprijateljevih kolona nadirala na pravcu Vlasenica — Han-Pijesak, naš bataljon je dobio zadatak da zatvori taj pravac, te je i izvršen pokret u pravcu Han-Pijesak — Ploče. Pod udarcima brojno jačih i tehnički dobro opremljenih nemačkih snaga, u borbi kod Ploča, 19. januara 1942. godine, poginuo je i poznati šumadijski mitraljezac »Koreja«, a bataljon se povukao u pravcu Han-Pijeska, odakle je u toku noći izvršen pokret pravcem šumske železničke pruge Han-Pijesak — Olovo. Pored 5. šumadijskog bataljona u ovoj koloni je bila i Posavska četa 6. beogradskog bataljona i jedna četa Romanijskog partizanskog odreda, s kojom je došao i komandant Romanijskog partizanskog odreda Slaviša Vajner — Čiča Romanijski. Ovaj pravac našeg povlačenja izabran je pod pretpostavkom da će Nemci iz pravca Vlasenica — Han-Pijesak produžiti pravcem Sokolac — Podromanija radi uspostavljanja dodira sa ostalim jedinicama koje su vršile ofanzivu na istočnu Bosnu. Naše povlačenje u ovom pravcu imalo je za cilj da sačuva ljudstvo pred brojno nadmoćnijim neprijateljem.

Kada je 21. januara, u ranim jutarnjim časovima, jedna patrola našeg bataljona otišla u pravcu Berkovina — Han-Pijesak da ispita kretanje neprijateljevih jedinica, ona se u selu Berkovini, udaljenom od Pjenovca četiri do pet kilometara, sukobila s prethodnicom tri nemačke kolone, sastavljene od smučara i konjice, koje su nastupale prema Pjenovcu. Patrola je o ovome obavestila Slavišu Vajnera i Milana Ilića. Komandovana je priprema za pokret. Sve jedinice bile su postrojene ispred železničke stanice u Pjenovcu. Čiča Romanijski je izdao naređenje da se dva topa natovare na saonice (bila su još bez zatvarača i municije), a sam pošao u željezničku stanicu da telefonom proveri tačnost primljenih podataka i da stupi u dodir sa Olovom. U tom času Čiča Milan je odredio 1. četu Šumadijskog bataljona da ponese što više dasaka, kako bi se njihovim stavljanjem na porušenim propustima obezbedio prevoz haubica.

U svemu ovom izgubilo se dosta u vremenu. Svi borci su osećali da svakog časa mogu naići Nemci i smatrali su da treba ili zauzimati položaj ili se što pre izvlačiti iz ovog tesnaca. Neki borci koji su na ovo i skretali pažnju okarakterisani su kao panikeri.

Neprijatelj je, ušavši u Pjenovac, iz neposredne blizine rafalima masakrirao naše jedinice, koje su toga časa bile postrojene ispred železničke stanice. Gotovo se ništa nije moglo preduzeti s naše strane. Pedeset devet partizana, među kojima Slavisa Vajner Čiča Romanijski, Milan Ilić Čiča i Draganče Pavlović Bilja, komesar bataljona, poginuli su u toj nejednakoj borbi, a manji broj boraca, uglavnom iz čete koja je otišla po daske, uspeo je da se povuče i priključi ostalim delovima 1. proleterske brigade u selu Knežini. Zatim su velikim maršem preko Sarajevskog polja i Igmana došli na novostvorenu slobodnu teritoriju Foče, da se tu ponovo reorganizuju, okrepe i osposobe za nove borbe — samo sada bez svojih bliskih drugova.

Pantelija PB.OKIČ

P•L osle dočeka Nove godine u Rogatici, koji je organizovao naš bataljon, jednoga jutra krenuli smo cestom koja preko Romanije vodi ka Sarajevu. Prošli smo selo Kovanj i produžili u pravcu Glasinca. Pored jedne kuće, kraj ceste u selu Kuli, zatekli smo grupu polupijanih četnika. Po njihovom držanju osetili smo odmah da ćemo se s njima sukobiti.

Jednog dana u Podromaniji posetio nas je Koča Popović, a popodne istog dana dođe i Čiča Romanijski.

Nismo dugo čekali na pokret. Dolaze nam Čiča i Fića da saopšte komandi Posavske i naše čete zadatak: »Krenite do Štaba Romanijskog odreda i zajedno s njima preduzmite mere da se spreči prodor ustaša i Nemaca iz Sarajeva. A isto tako onemogućite četnički uticaj na njihovom terenu. Sve ostale zadatke dobićete u štabu odreda«.

Idemo cestom koja vodi preko Romanije. Svuda oko gusta šuma. Na samom vrhu Romanie, desno od Crvenih stijena, naiđosmo na štab odreda. Kolibe u kojima se odred smestio jedva su se videle od snega. Ostatak dana smo i mi proveli s njima, natrpani u toplim sobicama. Čim je pala noć krenuli smo sa Božom Jugovićem, zamenikom komandanta odreda, koji je bio iz ovog kraja. Celu noć probijali smo se kroz snežne nanose. Dugo i naporno išli smo kroz šumu dok nismo izbili na njenu ivicu. Tu smo nabasali na neku kuću, gde smo se zaustavili radi kraćeg odmora.

Rano ujutro stigli smo u Kadino Selo. Tu smo zatekli jednu četu četnika. Nisu nam se ovako rano nadali. Dočekaše nas ćutke, smrknuta pogleda. Kada im se zamenik komandanta

obratio, oni zagalamiše: »Ostavite vi nas, ko će se protiv sile boriti!« Vidimo, od ubeđivanja nema ništa. Ali kad uperismo puške u njih: »Dole oružje!« — stali su zapanjeni. Prišli smo i pokupili oružje. Sve smo ih pustili kućama, a mi smo se odmah postrojili i krenuli u pravcu nekih kuća na prvoj kosi. Nadali smo se da ćemo tamo uhvatiti kolovođe ove pobune.

Tamo smo stigli predveče. Dugo smo se pentrali preko nekog potoka, gazili dubok sneg, tako da smo se jedva probili. Kasno smo stigli, četnički oficiri su odmaglili na vreme. Onda smo se razmestili na prenoćište. S jednom grupom sam ušao u kuću koja svojim izgledom pokazuje da pripada imućnom domaćinu. Oko ognjišta nešto čeprka postarija žena.

— Dobro veče, jeste li radi gostima? — pozdravismo je.

Žena ćuti i dalje nastavlja posao, u nas i ne gleda, kao da ne primećuje naše prisustvo.

— Ljuta je što smo joj poterali goste — šale se drugovi.

— Baba, imaš li šta za večeru? — obrati joj se Neđo Mi-linković, komandir voda.

Baba i dalje ćuti. Neđo stade pred nju.

— Čuješ, valjda, što te pitam, hoćeš li dati što ovoj vojsci za večeru?

— Hoćete večeru? — istim tonom odgovori baba. — A za što se bori ta vojska?

— Bori se za slobodu! — odgovori joj Neđo.

— A krst, krst časni, gde vam je! — zaintačila baba.

— Ti bar u tome ne oskudevaš — dobaci neko od drugova i pokaza u ćošak, koji kao oltar beše pun svetačkih slika. Ona prezrivo pogleda tog druga i ljutito zalupi vratima.

— Nemojte se vi mešati — ljuti se Nedo.

Ipak, kasnije, vrele kapi vode prskale su iz bakrača vareći krupne planinske krompire. Baba se oraspoložila.

Dani su prolazili, a mi smo neprestano krstarili po selima i obroncima Romanije, nastojeći da svojim radom povratimo poljuljani moral pojedinih meštanskih jedinica.

Jedne večeri krenuli smo iz sela Belogoraca prema Vučjoj Luci, jer smo čuli da je tamošnja partizanska četa pod uticajem četnika otkazala poslušnost. Kolona je krenula kroz šumu, čije su se grane pod teretom snega savile do zemlje. Skoro je ponoć, stalno maršujemo, sneg pod nogama škripi od mraza. Put nas ponekad izvede na manji proplanak, da opet uroni u kupaste bele humke jelki. Teško je marševati noću, a pogotovo po velikom snegu. Ako pažnja malo oslabi ili ako °ci zaseni belina, nađeš se u ceicu do pojasa.

Strašno nas zamara i to što- svaki mora da gazi u stope druga ispred sebe. Odjednom sam ugledao kraj puta divnu kuću. To me obodri, ali išli smo još jedan sat, a možda i više, a kuća je neprestano bila na istoj udaljenosti. Iz tog dremljivog polusna trgoše me pucnji.

— Ovde iza kose nalazi se škola — reče mi vodič.

Odmah se razvijamo u strelce, upadajući u sneg do pojasa.

— Napred, proleter! — čujemo glasove iz noći iz pravca gde treba da je škola i to nas zbuni.

— Ko je tamo?! — viknu neko iz našeg stroja.

— Proleter, napred, drugovi! — odgovoriše oni otud.

Požurismo i zatekosmo jednu četvu 2. crnogorskog bataljona, koju su bili opkolili dojučerašnji partizani, s namerom da ih razoružaju.

Osvanuli smo u Crepoljskom, dvanaest kilometara od Sarajeva. Čujemo jaku artiljerijsku vatru pored ceste koja od Sarajeva vodi ka Romaniji, a takođe i od Mokrog, i zato smo oprezniji.

»Odmah se vratite u Podromaniju«, stajalo je u Fićinom naređenju koje nam donese kurir. Počeli smo se spremati za pokret.

— Drugovi, kad biste mogli dati jednu četvu da prođemo kroz Kalauzoviće u Dugu Luku, mnogo biste mi pomogli u radu, a vama bi to oduzelo nekoliko sati hoda — obrati nam se član sreskog komiteta, koji je s nama već dva dana.

Odlučismo da mu pomognemo, i to sa Užičkom četom, a Posavci da odmah hitaju u Podromaniju.

Opet razvučena kolona utonula do pojasa u sneg pokušava da korača u jednu stopu; poneki posrne, progunda nešto, ali ipak odmičemo. Bila je noć kad smo stigli u Kalauzoviće. Strpamo se u hladnu učionicu osnovne škole. Meštani nisu bili mnogo obradovani našim prisustvom, ni^u to ni krili. Održasmo konferenciju na kojoj smo mi govorili, a oni ćutali. Nismo zavideli drugu koji će morati da ostane s njima.

Krećemo dalje. Umesto za nekoliko sati hoda, tek sutradan smo stigli u štab Romanijskog odreda. Zatekli smo isto onako tople sobice, ali zabrinuta lica podnadula od nespavanja.

— Fića je rekao da mu se odmah javite čim stignete — saopštava nam komesar odreda Pavle Goranin. Dok čekamo telefonsku vezu s Podromanijom, on nam priča da je neprijatelj počeo ofanzivu na našu slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni:

— Sa svih strana navaljuje, — kaže komesar — a naročito žestoko nadire od Rogatice i Sarajeva. Borba se vodi ispred samih Crvenih stijena.

Nismo dugo čekali, Fića je lično poručio: »Odmah produžite pokret!«

Tek što smo krenuli i odmakli nekih stotinu metara, a našosmo se u borbi. Prvo nas zasu neka artiljerijska baterija. Granate padaju u dubok sneg i pri eksploziji dižu oblake garavog snega uvis. Opasan je jedino direktan pogodak. Čim izađosmo iz snopa vatre, sretosmo nekoliko partizana kako hitaju prema štabu odreda.

— Evo Nemaca! — rekoše nam čim im se približismo.

Mi se razvismo za borbu. Iza gustih jelika tražimo zaklone. Odozdo čujemo pucnjavu.

Krenusmo poznatim putem ka Podromaniji. Oko ponoći stigosmo u onu veliku zidanu zgradu. Svalismo se u istu sobu. Ne znam koliko sam spavao, kad me odjednom kurir probudi:

— Zove te drug Fića.

— Možete li odmah da krenete i da napravite još jedan marš od oko trideset kilometara? — upita me Fića kad sam ušao. — Treba ići prema Sokolcu, tamo je vaš bataljon, a sa vama bi pošao i Čiča.

— Mi ćemo krenuti — odgovorih — ali ne znam da li ćemo izdržati. Mnogo smo umorni.

— Dobro, ostanite vi, a neka krenu Posavci, oni su se odmorili — odluči posle malo razmišljanja Fića.

Malo kasnije kolona Posavske čete zajedno sa Čičom izgubi se iz dvorišta. Nismo tada znali da su ovom odlukom umesto nas na Pjenovac otišli Posavci.

Pucnjava se čuje sve bliže, naročito od Rogatice. Kuriri dolaze, da bi nakon kraćeg odmora nastavili put dalje. Vidimo da se neprijatelj ne šali kad po ovakvoj zimi i snegu lomi svoje jedinice. Oni koji su planirali ofanzivu računaju s tim što imaju toplo odevene, dobro naoružane, site i odmorne vojnike, a da je na drugoj strani vojska koja oskudeva u svemu.

DVADESETCASOVNI MARŠ

Znali smo da se nećemo odmarati dugo. Sutradan smo, praćeni avionima, napuštali Podromaniju.

— Neprijatelj misli da nas uništi, a mi ćemo se probiti i stvoriti novu slobodnu teritoriju. Gde smo mi, tu je i slobodna teritorija — govorio nam je Fića kad smo prolazili.

— Vi ćete se probiti na Jahorinu. Put Sarajevo — Prača pređite gde to bude najbolje. Samo, morate preći u toku ove noći, jer će vam svaki dan odlaganja donositi nove teškoće. Za vama će krenuti jedna četa Kraljevčana, a na putu ćete sresti i Beogradski bataljon — ispraćao nas je Fića.

Sa ceste smo odmah skrenuli i preko valovitog terena pošli ka selu Bogovićima. Pucnjava, čas jača, čas slabija, čuje se i od Rogatice i od Prače. Nismo sigurni da li ćemo uspeti da pređemo cestu pre nego što se ove dve kolone spoje. Ipak, uzdamo se u noć.

Išli smo pored nekih kuća. Narod nas je uplašeno gledao. Odjednom se na padini Romanije pojavilo nekoliko plamenova. Ubrzo je plamen zahvatio celo selo. Pognuli smo glave s nekim teškim osećanjem. Jezivo je delovalo na sve nas zapaljeno selo u ovoj hladnoj noći i kuknjava žena iz kuća pored kojih smo prolazili.

Pred selom Bogovići stigoše nas Kraljevčani s komandantom Pavlom Jakšićem. U selu smo zatekli komandu Beogradskog i Pračanskog bataljona. Borili su se protiv neprijatelja koji nadire iz doline Prače.

Prijatno je sedeti u toploj sobici posle oštre studeni ove januarske večeri. Tu su nas drugovi, dok zapaljena lojanica jedva škilji, upoznali sa situacijom. Svi smo se složili da još noćas treba žuriti, da bismo što pre prešli preko ceste. Posle kraćeg odmora nastavismo pokret. U prethodnicu su pošle dve naše čete, a oni će za nama čim se prikupe. Kraljevčani su na čelu kolone. Idemo pored vijugavog potočića, koji stalno preskačemo. Sto dublje zalazimo u noć, hladnoća postaje sve jača. Idemo već nekoliko sati, a od ceste ni traga. Hladnoća je gotovo nepodnošljiva. Odelo na nama kao da je od drveta, stvrđnuto, odvojilo se od tela. Nozdrve i trepavice se sledile. Samo noge mehanički rade i nose teret dalje. Svuda oko nas drveće puca od mraza.

Dugo smo išli kroz neku šumu, kad iznenada izbismo na grupu kuća sela Renovice. Idemo obazrivije, jer pretpostavljamo da su Nemci u blizini, ali se ipak nadamo da ih po ovako jakoj zimi nećemo sresti. I zaista, kada smo kod Dervente okrenuli seoskim putem uzbrdo prema Jahorini, rekoše mi drugovi sa čela kolone da su primetili *n e m a c k u* patrolu, koja nas je gledala dok smo išli, okrenula leđa i otišla. Ovo je bio jedini put da smo se sreli sa neprijateljem a da pri tom nismo jedni na druge pripucali. Bilo je i nemogućno, jer nam je sve oružje bilo zaleđeno.

Već je skoro podne. Kolona se rastegla putem uz jednu vrlo strmu kosu. Ljudi, umorni i iscrpeni, jedva se kreću. Koliko časova maršujemo, ne znamo. Bili smo zašli u jednu udolinu, kada u strani ugledasmo grupu kuća, šćućurenih u snegu. Iz odžaka vijuga dim. Tako privlačno deluju na umorne ljude da smo bez komande stali, podelili se, i svaka grupa počela je polako da se penje svojoj kući.

— Kako se zove ovo selo? — upitah domaćina, visokog sredovečnog čoveka.

— Komrani — odgovori mi on dok nas je radoznalo posmatrao.

Nismo ga više ništa pitali, već se potrpsamo po podu i utonismo u dubok san. Koliko sam spavao ne znam, kada me domaćin probudi:

— Biva, družo, bi li mi mogli skupiti naše žene u jednu kuću da vojska bude serbez? — upita me on.

— Slobodno skupi žene iz cele Bosne, samo mene pusti da spavam — rekoh mu i ponovo utonuh u san.

Ovaj marš bio je 18. januara 1942. godine.

SA VRHOVNIM ŠTABOM DO FOCE

Napustili smo ove gostoljubive kućice sutradan ujutro. s m r v i j e n i od napornog marša, jedva se krećemo. Sunce je obasjalo vrhove Jahorine, dok je u dolini Prače gusta magla zastrla sav vidik. Povremeno bi odjeknula po koja eksplozija. Inače je vladala gotovo svečana tišina. Polako smo odmicali. Nismo imali nikakvog razloga da žurimo. Popeli smo se na jednu kosu i odmah iza nje ugledasmo grupu kuća. Kad se približismo, neočekivano se obradovasmo: u njima smo zatekli druga Tita sa Vrhovnim štabom. Nismo ih videli od Rudog. Sa njima je bila jedna četa Kraljevčana.

— Uzmi dve čete i zatvori pravac od Prače na Orahovici! — naredi drug Tito komandantu Kraljevačkog bataljona.

Mi smo ostali na obezbeđenju Vrhovnog štaba. Ovde je i Krcun, koji često dolazi kod nas i obaveštava nas o novostima u svetu.

Jedne večeri pozvaše sve nas i meštane u ponajveću kuću u selu. Soba ukrašena borovim grančicama prima u sebe malo zbunjene »domaćine«, koji jedan drugog pripitkuju: »Ma zašto li nas zovu?«

Dođe i Tito s drugovima. Tad se izdvoji Moša Pijade i jasnim glasom otpoče: »Drugovi, danas se navršava osamnaest godina od Lenjinove smrti. ...«

Svi ga s pažnjom slušamo dok on toplo govori o Lenjinovom radu i zaslugama za radne ljude celog sveta. Posle njegovog slaganja, program se završio sa nekoliko recitacija o Lenjinu.

Za dva-tri dana, koliko smo proveli u tome kraju, promenili smo nekoliko sela ispod samih vrhova Jahorine.

— Trebaju mi dva dobra druga, po mogućnosti, člana Partije — reče jednog dana drug Tito.

Komanda čete odredi Milovana Đokanovića, člana Partije, i skojevca Tarića. Oni su dobili zadatak i otišli. Tek kasnije stigli su nas u Foči. Pričaju da su dobili nalog da uspostave vezu sa štabom kalinovičkog odreda. Iako nisu poznavali teren, po velikom snegu i strašnom mrazu, oni su se probijali pored četničkih kolona. Sve ih to nije omelo, pronašli su štab odreda i preneli mu Titovo naređenje.

Doznajemo da su oslobođeni Goražde i Foča. S dolaskom naših jedinica stvara se nova slobodna teritorija. Ustaše su u Vrhprači i poklale su sve što nije uspelo pobeći.

Posle nekoliko dana provedenih na Jahorini i mi smo krenuli za Foču. Drug Tito ide s nama, na čelu kolone. Predveče smo se spustili prema dolini Drine. Mraz steže, oseća se blizina reke. Nailazimo na pusta sela. U jednom selu gledali smo ljude i žene kako vuku decu i beže ispred naše kolone. Kada su u nama prepoznali partizane, zastali su, odahnuli, ali su nas još uplašeno gledali.

Ustikolinu je zahvatio četnički bes. Na sve strane razbacane stvari, kuće ispreturane, puste — naroda nigde.

Padao je mrak kad smo ulazili u Foču. Sa stražarem na mostu jedva se nekako sporazumesmo da nas propusti. Most sav krvav od četničkog orgijanja.

— Oni su se ovde takmičili ko će više zaklati, a zaklane su bacali u Drinu — priča nam stražar koji se ovde nalazio.

Preko mosta, ispod koga je hučala brza Drina, ušli smo ćutke u uske uličice Foče.

Nikola LJUBIČIĆ

PRETHODNICA U IGMANSKOM MARŠU

Da n smo proveli sedeći pritajeno u Kremešu iznad Semizovca. Malo ko se kretao van kuća. Stanovnicima je zabranjen odlazak izvan sela, a ograničeno je i kretanje po selu.

Kroz prozore osmatramo Semizovac i Nemce kako se kreću kroz ulicu i po stanici. Kroz stanicu svakog časa prolaze vozovi puni Nemaca i ratnog materijala. U neprekidnom osmatranju protekao nam je ceo dan.

Došla je noć. Noću smo ušli u selo, noću ćemo i izaći iz njega. Počela je priprema, postrojavanje, sve u najvećoj tišini. Šapatom se komanduje. Marševali smo bez predaha i odmora. Prolazimo pored Jošanice, još ne osećamo hladnoću. Stigosmo i do Rajlovca. Ukazale su se prve svetlosti. Prolazimo u najvećoj tišini; škripi sneg pod nogama, inače se ništa drugo nije čulo.

Kod Rajlovca naša četa izlazi na čelo bataljona i brigade. Četvorica smo određeni u patrolu — prethodnicu. Komandant bataljona, Pero Četković, naredi nam da isprobamo da li okidaju obarači. Isprobasmo zatvarače i obarače. Bili su zaleđeni i nisu mogli da dejstvuju. S teškom mukom izvadismo zatvarače, komandant naredi da ih stavimo pod pazuhu, da se zagreju, kako bi postali upotrebljivi za borbu.

Prelazimo prugu pored Rajlovca. Čuje se lokomotiva. Kreće sa stanice. Voz pun naoružanih Nemaca preseca našu kolonu. Čitav bataljon zalegao u snegu, onako kako je marševao. Svetlost se kroz prozore vagona probija i osvetijava našu kolonu na snegu. Ovo je prvi put da nemačka vojska prođe pored nas ne opalivši metka. Činilo nam se da su Nemci prijetili kolonu, ali nisu ni pokušali da voz zaustave. No i mi bismo sve drugačije rešili da nam nije predstojao prenos ranjenika i prelazak preko mosta. Kad voz prođe, užurbano nastavimo put prema mostu i naidosmo na novu prepreku — sleđen «anal u Sarajevskom polju, koji se noću činio mnogo širim nego što jeste. Tapkamo nogama po ledu, mislimo da je od ovakve nladnoće valjda dovoljno očvrstnuo da izdrži pod našom težinom. No se još više smrzavaju.

Znali smo da su most i prelazak preko Bosne najosetljivije mesto na ovom putu brigade. Nemamo podataka da li na drugoj strani mosta ima neprijatelja i kolike su njegove snage. Krećući se uz nasip izbismo na most. Valjalo ga je brzo preći. Dogovor je bio kratak: dvojica jednom, a dvojica drugom stranom mosta. Stavismo zatvarače u puške i, -sagnuti, zakoračismo preko mosta očekujući da neprijatelj otvori vatru. Znamo da most za brigadu znači mnogo. Glavno je, zato, da ga bar jedan ili dvojica pređu živi, pa da ga koliko-toliko učine slobodnim za prelazak ostalih jedinica. Brzo predosmo most, a neprijatelj nije opalio ni metka. Njegova patrola je pobegla iz obližnje zgrade. Zaposeli smo položaj iznad mosta, a jednog druga uputili da obavesti četu da i ona što pre pređe most. U obližnjim zgradama u Eeljevu, gde se nalazila neprijateljeva posada, čuo se zveket oružja. Očekivali smo da će neprijatelj pokušati da ponovo zauzme most. Međutim on je odstupio ne pokušavajući da nas napada. Računali smo da će nam biti bolje ako nas neprijatelj napadne na igmanskoj strani, da ćemo tamo lakše voditi borbu i uspešnije se braniti.

Idući kroz ravnicu u pravcu Igmana osećamo' sve veću hladnoću. Patrola nastavlja da izvršava svoj zadatak. Sačekuje kolonu i obaveštava je o novostima, o svemu što je primetila.

Što se više približavamo Igmanu, zamor i hladnoća bivaju sve veći. Ispod Igmana, iz nekih kuća pored ceste, ustaške straže opališe nekoliko metaka. Mi brzo izvukosmo zatvarače ispod pazuha i stavismo ih u puške. Tada se sve utišalo. Ne skrećući ni levo ni desno nastavismo put ka stanici Blažuju, da ispitamo ima li neprijatelja. Nije ga bilo. Sačekali smo kolonu i produžili prema podnožju Igmana. Iznureni i iznemogli, marševali smo od Reljeva do Igmana bez predaha, tako da su svi želeli, bez obzira na opasnost, da se ostane tu, u kućama ispod planine. Nailazi komandant brigade, drug Koča. Neko je predložio da bi bilo dobro da ostanemo u kućama u podnožju Igmana. Koča zastade, q^misli se i reče:

— Pokret bez zadržavanja.

Drugovi počеше da se otimaju oko delova bacača i mitraljeza skinutih s premorenih konja; smatrali su da će ih nošenje zagrejati. A gvožđe po takvoj suvomrzlici peče kao da kožu odvaja. Uvijali smo ruke u čarape da koliko-toliko ublažimo muke.

Patrola prva kreće uz brdo. Gazi sneg i stvara prtinu da bi se kolona mogla lakše kretati. Na svakih deset minutd se menjamo. Posao sporo odmiče. Kolona nas brzo sustiže. I

Poslednje ostatke snage, one što se čine da prelaze ljudska moći, cedimo iz sebe uz Igman-planinu. Vodiča stalno zapitkuJ

iemo koliko je još daleko partizanska kućica. Strašno je. Prvi nut u svom životu čuli smo i videli kako bukve pucaju od mraza. I što se više penjemo, mraz sve jače steže, a ova pojava je sve češća. Koračamo a ne osećamo da su stopala naša. Ruke i uši smo nekako zagrevali, ali noge . . . One odrvenile i postale potpuno tuđe.

Patrola je prva stigla u partizansku kućicu. Kada smo onako iznemogli ušli u kuću, stropoštismo se na klupu. Nesposobni smo da ma šta od obuće i odeće skinemo sa sebe. Drugovi koje smo tu zatekli pokušavaju da nam skinu zaleđenu obuću. Od nahvatanog leda to ne mogu učiniti, pa počeše da seku i led i cipele da bi nas što pre oslobodili okova. Isečene cipele i čarape više nisu bile ni za šta. Noge se ukočile kao panjevi. Počela je masaža snegom, koja je trajala oko pola sata, sve dok nismo osetili da su noge ponovo oživele. Drugovi su nam dali vunene čarape i posle kratkog predaha nastavismo put. Kolona je pristizala partizanskoj kućici. Iz kolone se interesuju da li će se skoro stići do nje; bila je pomrčina i ništa se pred okom nije videlo. Mnogi od drugova su zahtevali da samo na trenutak uđu u kućicu i osete topao vazduh u njoj. A tamo je moglo stati samo dvadeset drugova, i to ako stoje jedan do drugoga. Pred kućicom je nastala mala gužva. Svi su hteli unutra. A brigada se nije smela zadržavati na ovakvoj hladnoći — njenim borcima je pretila ozbiljna opasnost od smrzavanja. I odjednom je Koča oštro i odlučno naredio da se niko ne sme zadržavati ni svraćati u ovu kućicu.

Hrabrili smo se da treba izdržati samo još malo, a onda ćemo već biti kod prvih sela. Od velike premorenosti, hladnoće, nespavanja i drugih nedaća, svaki dalji korak užasno je zamarao, svaki breg, makar i u neposrednoj blizini bio, činio se očajno dalek. U ranim jutarnjim časovima bilo nam je sve daleko. Svi smo se borili sa umorom, nesanicom i hladnoćom. Misli i želje bile su nam istovetne: topla soba i ogromna vatra, jer je to u takvim uslovima bilo nedokučljivo. Krajnji napori do prvih kuća ostali su najteži. Najzad se pred nama ukaza Presjenica, a to je značilo ogrejati se, nahraniti i odmoriti.

Đoko VUKICEVIC

IGMANSKA NOĆ

P

* red postrojenim bataljonom 27. januara Pero Cetković je rekao da nam predstoji dug i naporan marš. Prolazićemo preko neprijateljeve teritorije, ići ćemo i kroz naselja, možemo naići i na zasjede, prelazićemo prugu na nekoliko mjesta. A tajnost treba da održimo do kraja. Pri prelasku pruge moramo ići brzo. Ako naiđe voz — svako da stane gdje se zadesio. Na zastancima se ne smije sjedati u snijeg, a pri prelaženju potoka valja paziti da se ne skvase noge. ...

Noć je bila vedra. Mjesec se odmah pojavio. Suvomrazica počela da steže pri prvom sumraku. Pod cipelama snijeg škripi, a makar i malo ovlaženi dijelovi odjeće počeli su da se koče. Već poslije prvog kilometra čelo kolone je moralo da prti snijeg da bi se spustilo preko zavijanih ograda, prema pruzi koja vodi ka Visokom. Tek što je 1. četa prešla prugu, naišao je voz od Sarajeva. Na komandu: »Lezi, voz«, gdje se ko zadesio stao je, čučnuo ili legao. U tom trenutku sam se našao na ivici škrape sa gornje strane i posmatrao kako se, uz topot i pisak sirene, primiče silueta lokomotive. Mihailo Nedović, Vojo Maslovarić i još nekoliko drugova šu u samom kanalu pored pruge. Lokomotiva sa nekoliko vagona prošišta sekući kolonu, koja je ličila na nepomičnu ogradu, izvijenu u cik-cak niz stranu brda. Kad prođe voz, brzo smo pretrčavali prugu i nastavili ^harš Sarajevskim poljem. Neki mali potočić, zavijen snegom, jedva se vidio. Preskačući ga, poneko bi upao u njega.

Jednolični izgled polja pokrivenog snijegom prekidalo bi po koje drvo, oграда ili grupa kuća. Najvećim dijelom puta morala se probijati prtina, jer staru je već bio zatrpao novi snijeg. Izgledalo je sve ravno. Izgledalo nam je da je Igman blizu.

Ma koliko idemo, činilo nam se da mnogo ne odmićemo. Kolona bi povremeno stala, dok prethodnica ne ispita situaciju. Psi su lavežom otkrivali naš nailazak. Iz poneke kuće bi izišao seljak da učutka pseto i uvuče ga u kuću.

Lijevo od nas, uz dolinu, sjale su sijalice u Sarajevu. Vide se i signali na rajlovačkom aerodromu. Čuo se i zvuk avionskog motora.

Poslije ponoći prozirna magla je počela da hvata polje. Snijeg škripi pod nogama. Na petama i pod prstima, oko eksera na cipelama, nabijao se led u kupe. Češće smo udarali nogom o smrznuto tlo, da bismo ga skinuli.

Hladnoća je bivala sve veća. U odijelu, ma koliko da je dobro, postaje hladno, cipele i opanci su se ukočili. Rukavice su slaba zaštita. Stalno trljamo ruku o ruku, da bismo se zagrijali; na zastancima podskakujemo ne bismo li promrzle noge malo osnažili.

Stigli smo do prvih kuća u selu Osjeku, pored pruge Sarajevo — Mostar. Ispod Igmana kolona je zastala pred kućama. Samo je prethodnica sa Crnovršanima nastavila dalje.

U neposrednoj blizini je ustaška posada. Pribijamo se uz zidove niskih prizemljuša, gotovo do prozora zavijanih snijegom. U kućama smo osjetili komešanje. Na sastavu prozora probijao je tračak toplog, ustajalog vazduha. Podsjeća nas na blagodet ljudskih skrovišta u ovoj nesnosno hladnoj noći.

Pokucali smo na vrata i prozore jedne kuće. U kući kao da je mrtvo, a maločas smo baš u njoj čuli komešanje. Rajko Korać zakuca jače:

—• Otvori, domaćine! Ne boj se!

Malo potraja dok do nas ne doprije škripa vrata. Ču se uplašeni muški glas:

— Ko je?

— Otvori, naši — reče neko iz grupe.

Domaćin pripita:

— Koji naši?

Odgovarali smo šapatom:

— Otvori, vidjećeš!

Na to se domaćin naljutio:

— Ne otvaram, pa ko ste, da ste!

Osjećajući po glasu kako se uplašio, Rajko uhvati ključanicu, jače drmnu vrata i povisi ton:

— Otvaraj, ništa se ne boj!

Čovjek se nije više dvoumio, škljocnu ključ i vrata se bojažljivo otvoriše.

Neuredne kose, neobrijan, držeći u ruci fitiljaču, domaćin je buljio u nas. Imao je svojih šezdeset godina. Na vratima nastala tiskanje. Svi su htjeli da što prije uđu u kuću iz koje nas zapljusnu ustajali vazduh. U sobi, u kojoj spava porodica, gorjela je vatra u zemljanoj peći. Mrak povremeno razbija fitiljača koju starac drži u ruci. On zbunjeno gleda u naše petokrake. Prosto ne vjeruje svojim očima da su tu, na domaku Sarajeva, stigli partizani, kad svaki dan ustaška »promičba« °glašava njihovo uništenje na Romaniji.

Kad se malo pribrao, domaćin nas upita:

— Kuda, sa srećom?

Umjesto odgovora, pitamo ga da li ima vojske u Sarajevu.

— Kažu, bolan, da ih nema mnogo. Može li dat bog da naši uniđu u Sarajevo?

Komandir čete, Sekule Vukićević, pita gdje su najbliže ustaše.

— Ne bih ti znao reći da li ih ima tu, na kraju sela, u stanici. Sinoć su zamrkli. Nema ih ni dvadeset.

Komandiru nešto nejasno, pa opet pripitkuje koliko je to daleko odavde.

— Ma to je tu, bolan, iza prvih kuća! Ako vaših ima naprijed, sigurno su stigli do tamo!

Mirko Novović škljoca puškomitraljezom, da ga razmrzne. On nekoliko puta zapinje i okida, dok najzad povratna opruga ne pokaza svoju snagu.

Komandant bataljona, Pero Cetković, naredi da se odmah izađe iz kuće i da kolona krene. Prva četa je postavila zasjedu prema ustaškoj stanici. Čini nam se da mraz sada još jače steže malo raskravljenе ruke i lice i probija do tijela kao da su nam odijela prozirna. Raskvašene rukavice počinju da se koče. Prsti na rukama se polako grče, ne mogu se saviti. Džepovi šinjela izgledali su kao vrećice od leda. Stopala u cipelama postala nepokretna i neosetljiva. Prsti nekako postepeno trnu, a onda kao da više nijesu sastavni dio tijela, nego nešto sasvim tuđe. Kad hoćemo da savijemo prste, oni ostaju neposlušni, poluzgrčeni. Nešto iz stomaka tjera na povraćanje. Koljena su počela da popuštaju, cijelim tijelom se krećemo više po inerciji, posljednji djelić snage trošimo da održimo ravnotežu.

Dvije crne naporedne linije pruge stvorile se pred nama. Iznad njih uzdiže se strmi Igman, prošaran u podnožju neposječnim usamljenim drvećem i žbunjem.

Seljački put se pružao uz Igman okomito. Trebalo je pronaći negdje još malo neutrošene snage da se ide uzbrdo. Pluća su tražila više vazduha. Noge su na smrznutom snijegu vukle tijelo natrag. Kretali smo se naprijed i padali pored prtine. Sve je u nama tražilo samo malo odmora. No ako neko pokuša da sjedne, prilaze mu drugovi, dižu ga. Bilo je i grdnje. Pero Cetković nas bodri, kaže da nas na brdu čeka odmor, i stalno ponavlja da niko ne smije sjesti. Ispred mene je Mirko Novović. Ide polako noseći puškomitraljez. Nijesam mogao dalje, sjeo sam pa šta bude! Jusuf Dorić me zove da ustanem. Čuo to Mirko, pa se i on vratio. Uhvatio me pod ruku. Pribrao sam snage da se dignem i krenem dalje. Mirko i Jusuf su mi po-

mogli da savladam dva veća uspona. Korili su me da sam slabiji. Divio sam se njihovoj snazi. Volja i snaga u meni su u oprečnosti. Milonja Stijović i Dušan Vujošević nosili su bredu na leđima. Kako li oni mogu izdržati? Stanka Milutinović pridržava jednog druga iz čete i pomaže mu da ide.

Sa čela su stalno stizala naređenja da se ide brže. Komandant bataljona je išao uz kolonu, hrabrio pojedine drugove da još malo izdrže.

Samo da je već jednom da se vidi vrh planine, da se «stigne na ravninu! Činilo nam se da tamo mora biti selo.

Na vrhu se pojavio proplanak. Povijena jela na njegovoj sredini je ličila na kolibu pod snijegom. Mašta je vidjela i tračak dima kako izbija iz nje. Tek kako bi koja grupa isprekidane kolone naišla pored jele, shvatila bi da to nije koliba. Pred nama se pruža put, dug i nepregledan. S pogledom u njega smrzava se i nada u skori odmor.

Uska prtina koju pravi kolona vijuga između zasjeka uvijenog snijegom i pokrivenog žbunjem. Visoke jele, čije su se grane, pritisnute teretom snijega, gotovo okomito opustile niz stablo, izgledaju kao da su iz carstva vječitog leda. Čuje se prasak za praskom. To jele pucaju od mraza.

Pred očima mi lebdi selo, topla soba. Kapci se, uprkos mom opiranju, sami sklapaju. San pritiska svom snagom. Koraci su nesigurni. Tijelo se zanosi čas lijevo, čas desno. Milija Dukić je išao pored mene. Njegovo ionako mršavo lice dobilo je crte duboke starosti. On je išao sigurnije. Hoće da mi malo ponese ranac. Teško mi je od ranca se odvojiti — tamo gdje on pritiska jedino je mjesto gdje osjećam još malo toplote. Čula su postepeno počela da se gube. S izlaskom iz omara pred nama se pojavi čistina, na njenom drugom kraju planinska kuća, oko koje je vrvjela vojska.

Kada sam je ugledao, učinila mi se velika kao kasama. Nekoliko grmova oko nje ličilo je na kolibe uz palatu.

Kuća, najveća želja u tom trenutku! Pero je stajao pred vratima i naređivao da se marš produži. Kolona je nastavila da mili uz malu uzbrdicu prema šumi, pozadi kuće. Nestade i posljednja nada da ću vidjeti kuću. Milija i Mirko su me pridržavali i bodrili da još malo izdržim. Kada smo stigli do stepeništa kuće, Pero me je pogledao i povišenim glasom rekao:

— Uvedite ga, drugovi, unutra i trljajte snijegom.

Pomogli su mi da se popnem uz stepenice. Preda mnom se pojavila topla soba. Na daskama je ležalo nekoliko drugova. Pero je ušao, pogledao mi šake, poluzgrčene i ukočene, svjetlo-plave boje. Poslije — stopala. On se okrenu nekolicini drugova iz Kalinovičkog odreda i reče:

— Trljajte ga snijegom, zaboga, drugovi!

Dva snažna mladića, sa šubarama na glavi, zahvatiše šakama snijeg i trljaju mi ruke. Ništa nisam osjećao. Druga dvojica su pokušavala da skinu cipele. Nijesu mogli — čarapa je bila toliko zalijepljena za nogu i cipelu da su morali rezati zajedno i nju i cipelu i sipati vodu da se raskravi, da bi je odvojili od kože. Jedna za drugom redale su se karlice pune snijega. Osjećanje vremena sam izgubio. Ne znam koliko dugo su mi njih četvorica trljali noge i ruke. Odjednom sam osjetio da me pri dodiru snijega ruke peku i bole, kao da su sve u opekotinama. Počeo sam da vičem, a Pero je i dalje naređivao:

— Trljaj, samo trljaj! Neka, neka više!

Bolovi su postajali sve nesnosniji. Ležao sam opružen na daskama, a tri snažna čovjeka su i dalje trljala noge i ruke. Bolovi su dostizali vrhunac. Pribrao sam snagu i očajnički pokušao da ih odbacim od sebe. Tog časa su prestali bolovi. To je bilo posljednje čega se sjećam.

Spavao sam više od četiri sata. Sta se sve zbivalo oko mene ne znam. Kada sam se probudio, vidio sam oko sebe drugove. Ležali su. Noge im jezivo izgledaju, osute su velikim plikovima. Pogledao sam u svoje ruke i noge — bile su kao i u ostalih. Na plikovima su se jasno ocrtavale uvećane bore kože. Na tabanima su plikovi crveno-crne boje, na gornjoj strani stopala više žuti. Zagledao sam u svoje šake, nabrekle, sve u jednom pliku. Prinijeli su mi čaj. Prstima nijesam mogao prihvatiti ništa. Kada se čaj malo ohladio, jedan od drugova koji je ležao pored mene prinio mi ga je da ga popijem. Zatim je zapalio cigaretu pa mi je i nju prinio ustima. Prijatna aroma duvana ponovo me bacila u san. Nastavio sam da spavam.

Svi koji su mogli da idu dalje krenuli su ka Kijevu. U planinskoj kući je ostalo nas tridesetorica. Prebaciće nas sanjkama i na konjima. Hranu nijesam mogao uzimati, morali su me hraniti. Osjećao sam samo to da živim i — ništa više. Ne mogu sebi pomoći; puška pored mene — komad hladnog gvožđa bez vrijednosti. Postao sam teret drugovima.

Razmišljao sam o svojoj daljoj sudbini. Najjezivija misao mi je bila — ostaću bez šaka i stopala, trup bez vrijednosti. U tom razmišljanju samoubistvo je izgledalo jedini spas. Negdje duboko krila se nada da sve to, možda, i neće biti tako strašno. Odsutan od svega što se dešava oko mene, živio sam sa svojim mislima. Izgleda da je to slučaj i sa drugima. Malo se razgovaralo.

Predveče je doneseno breme suvih ovčjih koža; u njih su nam umotali noge i ruke. Izgledali smo smiješno. Gledajući jedan drugoga počeli smo da zbijamo šalu na račun našeg izgleda.

Kako nijesam mogao da idem, iznijeli su me iz sobe. Pred kućom je stajala grupa seljaka s malim sanjkama, kojima su se služili za vrijeme velikih snjegova, kada se volovi ne mogu upotrebiti da sami dovuku ogrev. Dvije daske pričvršćene na sanjkama sa nešto slame bile su najbliže vratima. Stavili su mi ranac pod glavu, postavili me na sanjke, uvezali konopcima oko dasaka i za stupčanike. Seljak četrdesetih godina, srednje visine, plav, sa crnom šubarom i crvenim šalom oko glave, povuče za procjep sanjke na kojima su vezane dvije omče od konopca, da se utegne preko ramena. Uze moju pušku, povuče sanjke, i ja na njima počeh da klizim kao utegnuta džaka. Neravna prtina je stalno truskala saonice, zanosila ih na jednu ili drugu stranu. Vožnja uzbrdo i stranom protekla je dobro. Kada krenusmo nizbrdo, sanjke su počele da klize mimo seljakove volje i da udaraju u sniježne ivice prtine. Tijelo mi je klizilo naprijed. Laktovima sam se zadržavao, a glavom pritiskao ranac da ne ispadne.

Hvatala me nesvjestica. Na jednom mjestu, gdje je put bio izrovan, sanjke su se prevrnule. Licem sam se našao u snijegu, a sanjke su bile na meni. Pokušao sam da se pomognem rukom i povrijedim se. Snijeg je zalazio ispod grla i vrata i ledio me. Moj vozač pride i uz sočnu psovku zgrabi više mene nego sanjke i vrati me zajedno s njima na prtinu. Izgrdih i ja njega što ne pazi kako vuče.

Produžio je da vuče i da se bori sa nizbrdicom, dugom više od dva kilometra. U mrak smo stigli u selo iznad Kijeva. Po kućama je bila razmještena brigada.

Unijeli su me u kuću, među ostale promrzle drugove. Seljak se na rastanku izvinjavao za sve što se desilo.

Ujutro čujem kako žena u kući sprema nešto za jelo i sama sa sobom priča.

— Eh, grdne rane, mjesto da djeca slave Svetog Savu, ono puna kuća promrzlih. Kad bog tako hoće . . .

Istog dana smo kolima i sanjkama bili prebačeni do Trnova, cestom koja od Sarajeva vodi ka Kalinoviku. Smjestili su nas u zgradu osnovne škole. Veliku učionicu, zastrtu slamom i dobro zagrijanu, ispunili su »igmanci«. I ostale učionice su bile takve.

Topal vazduh, toplo mlijeko koje su nam davali i kože u koje smo bili umotani izazivali su nesnosno znojenje. Vaške su se razmylele po nama. Oni kojima su ruke bile zdrave nekako su se i branili. Mi ostali bismo se prislanjali uz zid da se ar malo leđima očešemo, ali su vaši napadale svaki dio tjela. ak ni obrazi nijesu bili pošteđeni. Bilo ih je svuda oko nas, gonzale su po slami, svaki šav na odijelu bio ih je pun. Neosna svrab i ujedi dovodili su nas do bjesnila. U tom tre-

nutku mi se činilo da je najsrećniji onaj koji može da se počee. Zamolio sam jednog druga da me protrlja po prsima i leđima. Bez riječi je to učinio, nemilice skidajući vaši sa znojavog tijela. Četka za ribanje me ne bi spasla od svrabeži koja mi je nadraživala kožu.

U školi smo ostali dvije noći i jedan dan. Onda je kolona konja na kojima smo jahali krenula preko Jahorine ka Foči. Putovali smo tri dana. Noćivali smo u selima, na unaprijed planiranim prenoćištima.

Sjedjeti opruženih nogu na samaru a ne moći se rukama držati za njega, značilo je više od najteže kazne. Mučili smo se i mi i seljaci, a, izgleda, i konji noseći ovaj neobični teret.

Deset kilometara pred Fočom ukricali smo se, 2. februara, u vagone kojima smo se odvezli do bolnice.

Smješteni smo u kasarnama, do samog visećeg mosta na Drini. Unosili su nas na nosilima u jednu sobu, tamo nas šišali, okupali i dali nam rublje. Bilo je sašiveno od različitog materijala, koji su bule nekada birale za šalvare.

Bio je to pravi raj poslije nedjelju dana muka.

Ljekari Dejan, Boro i Đuro su imali pune ruke posla. Promrzli su stizali svaki dan.

U sali za previjanje jednog dana bilo nas je desetoro. Stopala i prsti različitih boja — od crne do žućkaste. Ljekari su zajedno utvrđivali stepen svake promrzline. Nekolicini su potpuno istrulile kosti i meso; bio je dovoljan samo udar medicinskim instrumentom pa da otpadne po> pola stopala. Prsti su padali u lavor ispod stola. Na nogama bi ostala polovina stopala, iz koje su virile istruljele kosti i mjesto kroz koje je navirala krv.

Plikove koji su obavijali obe moje šake i stopala, ispu-njene žućkastom tečnošću, rasjekao je dr Đuro Mešterović. Poslije skidanja kože, ispod vode se ukazalo normalno meso. I Dejan i Boro su rekli da je sve najbolje što može biti. Sa nogama je bilo nešto teže — otpali su mi nokti sa prstiju. Re-kao sam ljeekarima da su me u planinskoj kući, po naređenju komandanta bataljona, trljali snijegom do nesvijesti. Da li je to pomoglo — ne znam. Neki su pričali kako su prigrinjavali noge uz peć i, prema svemu sudeći, kod njih su posljedice bile teže.

Pojedinim drugovima morali su piliti i lomiti kosti koje su štrčale iz nepromrznog mesa. I oni su to gledali kao da je u pitanju neko drugi, a ne oni sami. Nije se čuo ni najmanji jauk. Đuro Mešterović i Dejan pokušali su da ih odvrate da ne gledaju u noge i prste. Onda bi se čule riječi: »Ništa ne smeta, druže doktore, nisam ja kukavica«. Ove riječi su zvučale kao

ohrabrenje i borcima i ljekarima. Drugovi su se držali tako kao da se po tom držanju određivala odanost borbi.

U bolesničkim sobama su danonoćno dežurale drugarice iz jedinica i jedna grupa mještanki. Naročito veliki napor su izdržale dvije drugarice — Branka Vučinić i Julija Vukašinović. U popodnevним časovima mještanke bi našle po koji kutak da se sklone i odmore. A njih dvije su na svaki jek ili zov drugova bile tu. Branka je omalena crnka, s kratkom kosom, gotovo muške frizure. Nosi lijepo sašivenu titovku. Hitra je i puna dječaćke nestalnosti i vedrine. Muke i bolovi su nas mučili, no ipak smo uspijevali da zaspimo, a njih dvije kao da nemaju sna, stalno su krstarile od kreveta do kreveta.

Svakog dana se na vratima bolesničkih soba, sa šubarom od zečje kože, pojavljivao Vojo Niketić. Njegova pojava izazivala bi bučno klicanje: »Živio Vojo!« Isturenih prsiju šetao se po sobi, okrenuo bi se da pogleda prate li ga džakovi oraha, suvih šljiva, hljeba ili suvih krušaka. Na opšte traženje, zapjevao je svoju šaljivu pjesmu:

*»Niko nema što Srbin imade:
Srbin ima Miloš Obilića,
Srbin ima Marka Kraljevića,
Srbin ima Voju Niketića!«*

Završetak pjesme je uvijek bio nagrađivan poklicima: »Živio Vojo!«

Uveče smo održavali časove političke nastave. Petru Radoviću smo se obraćali za tumačenja spornih pitanja. Katkad se ta naša politička nastava produžavala do kasno u noć.

Jednog jutra iz susjedne sobe su nam javili da je u bolnicu došao drug Tito. Još smo ležali kada se on pojavio. Pratilo ga je nekoliko drugova iz bolnice. Svi smo se podigli što smo više mogli, kako bismo ga dočekali. Obratio se svima pitanjem: »Kako ste, drugovi«, a onda je išao od kreveta do kreveta i interesovao se kakvo je stanje svakog pojedinca. Odgovarali su mu ljekari Đuro i Boro.

Tito je poslije stao na sredinu sobe i obratio nam se svima: — Sad vidim kako vam je, ima li nešto što vas interesuje.

Pitanja su bila razna: od onih za svoje bataljone do onih opštih, iz međunarodne situacije. Tito je strpljivo odgovarao. Danilo Simonović ga je pitao o situaciji u Vasojevićima. Tito mu je odgovorio da su tamo trenutno neprijatelji iskoristili naše slabosti, ali da je to prolazna kriza jer »tamo je naš narod« na koji mi možemo računati, a ne neprijatelj. To je i mene interessalo jer je to moj uži zavičaj, pa sam s pažnjom slušao svaku njegovu riječ.

Tito se čitav sat zadržao u bolnici. Pošto je otišao u sobi se živo komentarisala njegova posjeta. Za mene je, kao i za ostale, bio to veliki događaj.

Prošao je ceo februar i iz Sjevernih kasarni bolnice »igmanci« su, jedan po jedan, odlazili u jedinice. Ostajali su samo teže promrzli. Početkom marta moj bataljon je stigao u Foču.

Oporavio sam se, već sam sigurno hodao. Čekao sam kod mosta na vrhu grada. Tada je kolona naišla. Odsustvo od mjesec i po dana bilo je dugo. Sa žudnjom sam čekao da se ponovo sastanem s drugovima. Kada su me ugledali Dragutin Lutovac, Zako Veljić, Baćo Sćepanović i Mihailo Nedović, povikali su iz glasa:

— Gdje si, bre, jesi li živ?

Bio je to rijetko radostan trenutak za mene i za drugove u četi.

Gojko ĐUKIĆ

PRVI DANI SANITETA

S reda, 21. januar 1942. Noć je prošla bez događaja. Današnje prepodne takođe. Drugarice Ljubica¹ i Julija² upućene su za bolničarke u naš 2. crnogorski bataljon. Pre nego što je otišla u bataljon, Ljubica je za uspomenu od druga Fiće dobila kratku talijansku pušku.

Oko podne se začula mitraljeska vatra iz pravca Bijelih Voda. Ishod borbe se još ne zna.

Jutros su privedene neke ustaše. Zaplenjen je i jedan teški mitraljez.

Pucnjava, uglavnom iz automatskih oruđa, čula se sve bliže i bliže. Onda je usledilo ono čemu se nismo nadali. Iz jaruge, koja se prostire između Dobrodola i brda preko puta nas, počеше da izlaze grupice naoružanih ljudi, neki i na smučkama. Golim okom nismo mogli da utvrdimo ko su, a dvogleđa nismo imali. Kasnije se ispostavilo da su u pitanju Nemci. Kretali su se u pravcu sela Pediša. U isto vreme naši borci iz 2. bataljona su se približavali selu Šahbegovićima. Brigadnoj bolnici sa sanitetom, koja su nalazila u ovom selu, naređeno je da odmah krene za Hasu i dalje.

Tek što smo bili izašli iz Šahbegovića i počeli da ulazimo u jednu ogromnu jelovu šumu, zasu nas neprijatelj minobacač. Bio je, srećom, sasvim neprecizan, te žrtava nije bilo. Bombe su padale na nekoliko desetina metara daleko od nas i zarivale se u dubok sneg.

Povlačenje iz Šahbegovića je izvršeno u savršenom redu. Komora je otišla napred, a pozadi sa štabom bili su Mediko,³ Dejan,⁴ Zinjaja⁵ i drugovi Zonja i Mačak. Ostali članovi sanitetskog odeljenja otišli su napred. Koča Popović, koji je nedavno bio stigao u 1. proletersku i preuzeo dužnost komandanta, i Fića, politički komesar, pohvalili su držanje saniteta za vreme ovih akcija.

¹ Ljubica Živković.

² Julija Vukašinović.

³ Dr Gojko Nikoliš.

⁴ Dr Dejan Popović.

⁵ Dušan Đurić.

Na putu za selo Hasu dobili smo još jednog teškog ranjenika. Ukazali smo pomoć dvojici ranjenika i trojici promrzlih drugova. Promrzline su bile nešto lakšeg stepena, dok smo pri pregledu dvojice ranjenih utvrdili da je jednom prebijena os ilium i metak ostao unutra, a drugi je teško ranjen u abdomen (Vučeta Ljumović, borac 2. čete 2. bataljona), najverovatnije metkom dum-dum, koji je napravio veliku izlaznu ranu. Vučetino stanje je vrlo teško i nema nikakvih izgleda da se izvuče. Ranjenici u sastavu bolnice i novopristigli, uglavnom lakši, upućeni su dalje.

Interesovala nas je ocena današnjeg sukoba s neprijateljem. Obavešteni smo da je Vasilije Jovanović⁶ uspeo ne samo da zadrži mnogo brojnijeg neprijatelja već i da — gotovo bez ikakvih gubitaka — izvuče dve čete iz teške situacije. Po našem proračunu, u ovim borbama neprijatelj je imao prilično poginulih i ranjenih, kao i izvestan broj promrzlih.

Video sam se s Radovanom⁷ i Slavkom.⁸ Oni mi pričaju da su nailazili na potpuno promrzle Nemce i da su morali s njima da se tuku iz pištolja, jer su puške bile zaleđene i jednima i drugima. Slična je situacija bila s drugovima iz 1. čete, koji su bili opkoljeni od neprijatelja i branili se jedino pištoljima. Od ranjenika se loše oseća jedino drug Vučeta, ostali su sasvim dobro.

Četvrtak, 22. januar 1942. Najzad smo dobili slame. Uvili smo noge ranjenicima da bismo ih sačuvali od smrzavanja. To uvijanje je vršeno nekim delovima pocepanih čaršava.

Stigli smo u selo Imamoviće oko 11 časova. Drug Gojko je zadržao Đurića i Mačka, a ja sam s ostalim delom saniteta otišao napred.

Oko podne je došao komandir slovenačke jedinice, drug Pibernik, ranjen u ruku. Doneo je prva obaveštenja o tome kako je nastradao naš Šumadijski bataljon. Bili su iznenađeni. Žrtava je bilo mnogo. Poginuo je Čiča Romanijski (Slaviša Vajner) i Čiča Šumadijski (Milan Ilić), komandant Šumadijskog bataljona. Izgubili smo, kako on kaže, oko šezdeset drugova, zatim dio štapske komore i jedan top.

Popodne je proteklo bez događaja. Gojko je previo Fiću i još jednog druga. Uveče mi je Mačak doneo izveštaj od Gojka.

Inače, dan je kao i prethodni — vedar i hladan.

Petak, 23. januar 1942. U 7 časova i 30 minuta štab brigade, Gojko i ostali drugovi iz saniteta, sa komorom Romanijs-

⁶ Zamenik komandanta 2. bataljona.

⁷ Radovan Vukanović.

⁸ Slavko Božović.

skog odreda, krenuli su za Rakovu Nogu, tamo gde smo se mi već nalazili. Stab i komora su produžili put, a Gojko i ostali su ostali s nama.

Preko dana Gojko i ja smo davali direktive za evakuaciju ranjenika. Poslat je raspis četama i bataljonima sa konkretnim uputstvima kako se zaštititi od smrzavanja. Naređene su sve potrebne preventivne mere.

Danas je u Podlipnik stigao Šumadijski bataljon. Kupljeno je šest konja za prenos ranjenika. I dalje lepo, vedro vreme, ali hladnoća sve veća.

Subota, 24. januar 1942. Jutros oko 4 časa preminuo je drug Vučeta.

Za 19 časova naređen je pokret. Rečeno je da će put biti dug. U selu postoji bolnica koju vode drug Mika,⁹ student medicine, drugarica Mica,¹⁰ medicinska sestra i doktorka Litman.¹¹

Nedelja, 25. januar 1942. Prošle večeri, pre pokreta, drug Gojko je istakao potrebu kolektivnog duha, krajnjeg požrtvovanja i discipline.

Za vodiča smo uzeli domaćina — muslimana. Međutim, pri polasku, on je pobegao. Posiate su patrole da ga pronađu. Ali kod kuće više nije bilo ni njega ni njegove braće. Zbog bekstva vodiča zamerili smo drugu Mačku, kome je bilo stavljeno u dužnost da motri na njega, jer je jedino on dobro poznao put preko planine na pravcu našeg pokreta. Zbog toga smo krenuli sa zakašnjenjem od skoro dva sata. S nama je krenuo 2. bataljon, kao i bolesnici i ranjenici bolnice u Rakovoj Nozi.

Žestoka studen. Vrlo naporna staza — penjanje — stalno strmo uzbrdo. U početku smo išli nekako, ali kasnije je vetar počeo sve jače da duva, prtina se sve slabije videla, a sneg je neprekidno padao. Prava vejavica — ne vidiš druga ispred sebe na dva do tri metra. Smetovi, mestimično vrlo visoki. Konji pod teretom padaju u duboki sneg. Trebalo je dizati ih i ponovo tovariti. Kasnije smo morali sami da krčimo prtinu kroz sneg dubok oko jedan metar, naročito kad smo došli na vrh planine.

Najveću smetnju u pokretu su pravili konji. Svakih desetak metara trebalo je ponovo podizati i njih i tovar. Najteže je bilo u predelu ogromne šume ispred sela Vukinjača, na Ozrenu. To nam neće nikada izaći iz sećanja. Neki od drugova bili su otišli napred, a neki zaostali, tako da su se tek pred zoru okupili u selu. Mraz je bio užasan. U Vukinjaču smo stigli posle dvanaestočasovnog marša.

⁹ Milorad Pavlović.

¹⁰ Milica Vujović.

¹¹ Poginula verovatno u bici na Sutjesci.

zemlju i podmeću sami sebe da bi se konji s materijalom održali na ledenoj stazi. Drug Milišić je vukao konja sa sanitetskim materijalom za rep, a ja sam ga držao za glavu. Julija i Branka Vučinić su vukle drugog konja. I mnogi drugi su postupili kao mi.

Nastojali smo da pre svitanja što dalje dopremo uz Igman. Penjanje se nastavilo kroz bokore jelki pokrivenih snegom. U zoru, kad se potpuno razdanilo, haluciniram: vidim kolibu, debele slojeve razastrte slame, plavičasti dim kako se iz kolibe diže k nebu. Zurim prema kolibici da se ugrijem. A kolibe nigde — samo jelke, snegom opterećene. Stotinak koračaja napred, pa opet: eno kuće, krevet, kuhinja, u vazduhu podrhtava plamen, pred očima mi lebdi »plamena torta«, baš onakva kakvu je Saša pravila pre rata za moj rođendan. .. Svestan sam da su to simptomi dubokog smrzavanja. Vukući ranac sanitetskog materijala, dve puške i konja, nekako dremljivo stigao sam u Brezovaču. Dosta drugova sam uz put pridigao, prodrmao da ne bi zaspali — bilo mi je jasno da će ako ostanu u ležećem položaju zaspiti zauvek. Idući od Brezovače prema Malom polju naišao sam i na Gojka, zadremao u snegu. Prodrmao sam ga. Kaže mi:

— Boro, pusti me samo još pet minuta da odremam, pa ću produžiti put.

Koliko su mogli biti dugi tih pet minuta! Upalili smo neko drveće, priveo sam ga vatri, i stvarno, inače snažni Gojko brzo je došao k sebi i produžio put.

Jedan Kraljevcjanin, ranjen u desnu ruku, uprtio je na leđa kurira (mislim da se zvao Jovica). Stenjući i posrćući nosio ga je nekoliko stotina metara, dok ga nije doveo do zapaljenih vatara, i time uspeo da ga otme od fatalnog dremeža, od neposredne opasnosti smrzavanja. Na drugim stranama video sam kako oni fizički izdržljiviji nesebično pomažu iznemoglima i zaostalima, pa ih masiraju, drmusaju, pridižu i prenose. Tako smo stigli do Malog polja, do jedne planinske kuće, u kojoj se nalazio štab Igmanske partizanske čete. Ranjeni drugovi, sa promrzlima i bolesnima, ostali su ovde, a ostali borci su produžili put.

Masiranje ruku i nogu, prava »bitka« da se smrznuti udovi povrate, da u njima oživi cirkulacija krvi, trajalo je satima. Promrzline su kod nekih vrlo teške. Ni sanitetsko osoblje nije bilo pošteđeno. Da bih odvojio stopala, morao sam proseći bakandže. Masirao sam noge punih pet sati dok se cirkulacija nije uspostavila u prstima i stopalima. Ovde smo od polaska iz Vukinjača, posle tri dana, prvi put nešto pojeh. Bila je to neka topla čorba, vredno okrepljenje.

Sreda, 28. januar 1942. Iznemoglost znatnog broja drugova, naročito onih koji su promrzli, vrlo je velika. Posledice smrzavanja bile bi još veće da se odmah nije energično pristupilo masiranju promrzlih udova. Zdravstveno stanje sanitetskog osoblja u celini nije zavidno, jer su promrzline kod nekih dosta teške, čak i trećeg stepena. Naročito su teške kod drugarice Miljuše Jovanović, kojoj smo takođe morali preseći cipelicu da bismo od njih odvojili zalepljena smrznuta stopala.

U toku večeri data je uzbuna; neprijatelj je minobacačem gađao položaj u našoj blizini. Bombe su, srećom, padale daleko u šumu, nije bilo žrtava.

Četvrtak, 29 januar 1942. Bolesnici su najvećim delom prebačeni iz Malog polja u selo Presjenicu, i to ručnim saonicama, koje su vukli ljudi iz okolnih sela. Ja sam, sa još oko dvadeset promrzlih drugova, ostao u kući na Malom polju, gde su pristizali i oni zaostali iz Brezovače. Bolesnike, ranjenike i promrzle smestili smo u presjeničku školu. Broj smrznutih koji su prispeli u brigadnu bolnicu iznosi dosada oko stotinu. Znatan broj njih zadobio je lakše promrzline, pa su zadržani u svojim jedinicama. Inače, stanje je teško. Mnogima pretila opasnost da izgube prste, čak i stopala. Ekstremiteti su svima bez razlike otečeni, puni plikova, ukratko — unakaženi. Bolovi su nepodnošljivi. Neke šire lekarske intervencije, izuzev regularnog previjanja, bukvalno su nemoguće. Sanitetsko osoblje ulaže najveće napore, mada je u većoj meri i samo iscrpeno i delom promrzlo. Gojko se ponajbolje drži.

Komanda čete u Presjеници organizovala je ishranu bolesnih i ranjenih. Određeni su seljaci da sutra ujutru dođu sa saonama i konjima, kako bi se bolesnici i ranjenici prebacili za Trnovo, a da se oni koji su ostali na Malom polju dovedu u Presjenicu.

Danas je opet dejtvoovao onaj neprijateljjev minobacač. Ovoga puta, međutim, mine su padale u neposrednu blizinu škole. Isto tako, nad selom je kružio tromotorni avion i bacio svega jednu bombu, koja je pogodila štalu i u njoj ubila dva vola. Tako smo, neplanirano, za večeru imali mesa u izobilju.

Dan potpuno vedar i hladan. Meštani pričaju da oni ne pamte ovako oštru zimu. One noći kada smo imali marš uz planinu Igman, kažu da je prema vestima iz Sarajeva temperatura bila trideset i dva stepena ispod nule.

Petak, 30. januar 1942. Bolesnici su prebačeni iz Presjениce u Kijevo i Trnovo. Prebacivanje je izvršeno ručnim saonama i na konjima. Ovaj ešelon je kompletiran i bolesnicima koji su juče i danas stigli u Presjenicu. Ostalo je da se sutra prebaci još dvanaest bolesnih i ranjenih. Osim njih, trebalo je

da budu dopremljeni u školu — bolnicu još oko četrdeset promrzlih iz Brezovače i Malog polja. Dato je naređenje, preko Presjениčke čete, da ih seljaci iz okolnih sela prebace k nama. Seljaci se, međutim, nisu odazvali naredbi komande Presjениčke čete, nisu došli u zakazano vreme. Jedan deo se okupio tek oko 10 časova, a drugi deo uopšte nije hteo da dođe. Pri povratku sa Malog polja, idući za Presjениcu, jedanaest promrzlih drugova su istovarili iz saona, ostavili ih usred planine, potpuno same i — pobjegli. Naknadno su i ovi promrzli drugovi bili prebačeni, zahvaljujući energičnoj akciji naročito komandira Presjениčke čete i pomoći druga Pajevića. Kasnije smo doznali da su taj nečovečni postupak izveli četnički elementi toga kraja.

Zdravstveno stanje kod naših drugova i dalje je nepromenjeno. Činimo sve što možemo da bismo im olakšali bolove. Previjanje se vrši redovno. Danas po podne previjali smo medicinar Đurić i ja. Mora se reći da je — i pored iznurenosti, bolova i uopšte teškog stanja — moral promrzlih drugova na zavidnoj visini. Povremeno se i pesma ori po školskoj zgradi. A to je hrabrost, držanje koje izaziva divljenje.

Danas smo čitali vesti Vrhovnog štaba od 21. januara: »Front je probijen kod Kalinjina, što američka štampa tumači kao činjenicu da su Nemci izgubili strategijsku inicijativu[^] Inače, Japanci su bombardovali Rangun i nalaze se već na oko 90 km od Singapura. U vodama oko Celebesa vodila se velika pomorska bitka u kojoj su Japanci pretrpeli znatne gubitke. U Africi preduzeta je kontraofanziva od strane generala Romela«. Zatim se navode uspesi sovjetskih partizanskih odreda.

Večeras je neprijatelj opet izbacio¹ dva minobacačka hica u prazno. Vreme se naoblačilo, te avioni danas nisu leteli, bar ne iznad naše teritorije.

Subota, 31. januar 1942. Danas su prebačeni i poslednji promrzli drugovi iz Brezovače i Malog polja u Presjениcu, sem trojice kod kojih je utvrđeno da su oboleli od pleuropneumonije. Iz Presjениce smo pošli na konjima za Kijevo. Od sanitetskog osoblja, koje je pošlo sa tom grupom promrzlih, bili smo Đurić, Milišić, Džoka, Pajević i ja. Osim nas, stigla je i drugarica Mica, koja je bila ostala na Malom polju radi nege bolesnih i promrzlih drugova. Ostali su se već nalazili u Trnovu i čekali nas.

Najteži slučaj smrzavanja je kod jednog druga iz Kraljevačkog bataljona, kome su promrzle ruke, noge, nos i uši, tako da će sigurno ostati teško unakažen. Drugovi koji su sa nama nešto se bolje osećaju, bolje spavaju i ima se utisak da se po-

javi ju je demarkacija smrznutih delova i da je ona praćena smanjenjem bolova.

Pre podne je neprijatelj sa dve granate ponovo gađao gkolu, ali bez ikakve štete.

U toku celog dana vršena su previjanja i revizije svih zavoja. Došli smo do nešto sanitetskog zavojnog materijala. Previjanje smo vršili Đurić i ja, Milišić se brinuo za hranu, a Pajević o redu. Džoka je morao da ponovo ide do Brezovače i Malog polja, da dotera neki zaostali materijal. U blizini su obronci Trebevića, vide se planine Jahorina, Bjelašnica i Treskavica. Izgled je divan, vreme sunčano.

Otpremanje poslednjih bolesnika za Kijevo i Trnovo sprovedeno je u potpunom redu i put se nastavlja dalje — pravac Miljevina—Foča.

Dr Branislav BOZOVIC

IGMANSKE RANE

K olona u pokretu. Glave boraca okreću se užurbano i prenose naređenje brzo, gotovo bez daha, da bude u koloni tišina. A meni se hoće, instiktivno, da kihnem. Drug preda mnom bezglasno steže pesnice u znak prijetnje. Razumijem ga i uzdržavam se. Tišina je takva da se može čuti bat cokule budnog neprijateljevog stražara.

Bijela ravan Sarajevskog polja izaziva jezu u ovoj hladnoj i bezglasnoj noći. Najedanput, uz pisak lokomotive, kompozicija natovarena neprijateljem presijeca kolonu i ostavlja je bez daha desetak minuta poleglu u snijegu. Onda smo potrčali s namjerom da se što prije odmaknemo od pruge. Trčeci upadamo u potok. Na već smrzlu obuću hvata se blato i voda i čvrzne. Oko poluukočenih nogu stegao se ledeni обруč.

Obasjana mjesečinom, smrзлиh usta za riječ, ukočenih prstiju za oroz, stegnutih mišica za eventualni skok na neprijatelja, kolona se približava Igmanu. Misli bez riječi roje se u glavi. Odjednom iskrsne pitanje: šta da radimo ako nas primijete? Odgovor je teško naći, jer i puške na ovakvom mrazu čute. Smrzle i one. Ostaje, kao posljednje i jedino: u koštac — pa život ili smrt.

Naš sapatnik i saputnik, gladni konj, teško dahćući, vuče smrzlo oružje.

Izlazimo iz Sarajevskog polja i stižemo u podnožje Igmana. Noge su već kao tuđe, ne miču se, ne slušaju. .. Ali misao govori i šapće, ovog puta ne uspavanku već budilnicu. Penjemo se uz Igman. Konji, krajnje iznemogli, padaju u snijeg. Borci klize za njima, skidaju s njih oružje i municiju, dijele ih međusobno i miču se dalje. Pod teretom i od umora izdaje snaga. A mašta se razigrala pa dočarava nestvarne slike odmora, makar i u štali seoskoj.

Maršujemo skoro šesnaest sati. Svi smo već iscrpljeni. Iza mene, u koloni, ide Stoja Vukašinić. Kaže da je iznemogla. Jedva razabirem njene riječi:

— Ne osjećam više svoje noge! Kao da su od drveta . . .
Ne mogu dalje, sestro!

Ipak je i sa promrzlim nogama izdržala. Sve do Foče.

Noć, hladna kao srce neprijatelja. U umornoj glavi privida se od bukve pored puta kuća s golemom vatrom. Naprežem posljednju mrvu snage da što prije uđem i ogrijem se. Ali avaj! Mjesto kuće — drvo.

Sporo koračaš smrzla noći! Gazi noć teškim ledenim hodom. Gazimo i mi smrzli, ledeni u njoj, da je zgazimo i zamijenimo vječitim danom života i ljubavi.

Sviće. Ukočena tijela zasipa sve jače mećava. Željeni prag je tu. Vrh Igmana krase kućica — stražara sa dvanaest drugova iz Sarajeva. Krajnje iznurena i smrzla kolona žurno prilazi grupno kući. Pred kućom komandant brigade, s ledenicama o brkovima. Zadržava one koji su najviše promrzli. Prilazi drug Ivo smrznutih ruku do članaka i pokazuje ih komandantu. On ga upućuje dalje:

— Ti si lakše promrzao, produži naprijed, imamo još tri sata marša.

U kući tjeskobno, zagušljivo. Sijećemo smrznutu obuću, teško odvajamo cipele od čarapa, a čarape od nogu. A onda masiramo otuđele, ukočene noge. Masiramo dugo, dugo. Tek poslije jednog časa masiranja djelić na prstu zarumeni se životom.

Seljaci iz Presjenice stižu u pomoć i prevoze sanjkama sto šezdeset smrznutih boraca u Veliko Polje. Oni su čuteći, podnosili strašne bolove promrznuća. Zavoja nema da umotamo i utoplamo noge i crna mjesta koja počinju da trunu.

Četiri sata poslije podne. Najedanput, granata iz Sarajeva. Po sobama nastaje uzbuna i jauk, jer su svi svjesni da su noge bolno odsutne.

Nosila iz Presjenice pošla su dalje.

U oslobođenoj Foči polako su se cijelile rane igmanske.

Mila ČETKOVIC-KAPICIC

KOCKA ŠEĆERA

T

* ako je prošlo osamnaest godina od slavnog igmanskog marša, ima trenutaka koji su ostali toliko sveži kao da sam ih juče preživeo. Ko se ne bi setio prvog partijskog sastanka u pokretu, koji smo držali negde oko sela Grabljeve Njive! Sekretar osnovne partijske organizacije, drug Uroš Bajić, išao je niz kolonu i sa svakim članom Partije porazgovarao taman onoliko koliko je bilo potrebno da mu saopšti da smo na veoma teškom i odgovornom zadatku, na kome je potrebno ispoljiti drugarstvo (pomoć puškomitraljescima, pomoć iznemoglima i briga za obavezno iznošenje oružja) i stalnu spremnost da se i pod najtežom borbom probijemo u određenom pravcu. Sem toga, rekao je, da, po potrebi, pomognemo sa municijom drugove iz odreda (mislim da se odred zvao »Zvijezda«), koji je ostao na terenu.

Sneg je napadao do pojasa. I stalno je zasipao s mukom proprćene šumske staze, kuda su se kretale kolone brigade. Krčiti put na čelu kolone bilo je naporno, pa smo se na svakih nekoliko stotina metara menjali da bismo odmenili drugove sa čela koji su se preznojavali kao da je žarki avgust, a ne kraj januara s temperaturom preko 20 stepeni ispod nule. Odjednom, pred nama izroni iz snega brvnara, kućica ograđena retkim plotom od grubih jelovih dasaka. Ispred nje kolona je malo usporavala korak, da bi odmah posle toga ponovo ubrzala hod. Na dvorišnim vratima stajala je grupica mesnih partizana držeći vreću u koju je svaki borac iz kolone, iako sa oskudnom municijom, dobrovoljno, bez naređenja, ubacivao jedan, dva, pa i pet metaka. Tada mi je sinulo u pameti ono što je sekretar govorio u toku »pokretnog sastanka«. Svi smo, iako teška srca, pomogli drugove koji su ostajali na svom terenu i kojima je nedostajala municija.

Produžujući pokret prema Igmanu, naše kolone su se spustile pored Rajlovca i preko železničke pruge u Sarajevsko polje. Bili smo umorni i gladni. Noć je bila izuzetno hladna. Sneg, doduše, više nije padao, ali tome se nismo naročito veselili, pošto smo se našli u polju, nekoliko kilometara od železničke stanice Alipašin Most. Sa ushićenjem, ali i sa zaziranjem gledali smo električne sijalice oko Sarajeva. Nije ih bilo mnogo, ali se nama, koji mesecima nismo videli električnu svetlost,

činilo kao da ih je bezbroj. Odjednom od Rajlovca više osetismo nego što čusmo kako se kroz noć približava tamna kompozicija voza. To nas nije iznenadilo, jer nam je na tu mogućnost ukazano u toku priprema za marš. Bez ikakve galame kolona se pritajila. Svi ostadosmo na svojim mestima. Za nekoliko minuta voz se izgubio.

Voz je presekao kolonu baš u trenutku kada su se sa čela prema začenju prenosili znaci raspoznavanja. Znaci raspoznavanja nisu stigli do začelja kolone.

Šta se prenosilo kroz kolonu pre nailaska voza, pitali su sa začelja.

— Teraj, Lenka! — odgovori neko iz kolone.

Oni pozadi to ozbiljno prihvatiše i prenesoše začelju. Uto sa čela pristiže neko iz štaba bataljona i proveri da li su znaci stigli do začelja i utvrdi da ih je voz, presecajući kolonu, preobrazio u »Teraj, Lenka«.

Kolona se umorno kretala uz strme padine Igmana. Jaka zima i umor činili su svoje. Kolona se poče razvlačiti i kidati. Pojedinci su ostajali pored prtine s namerom da malo predahnu i ne sluteći kakve ih opasnosti vrebaju. U jednom trenutku odlučih da se malo odmorim, pa da produžim. Sedoh pored prtine i odjednom počeh sanjariti da se nalazim u nekom izvanredno luksuznom hotelu, iz kog se razležu zvuči muzike i pesme; osećam topli zadah njegovih neobično veselih dvorana, osećam opojni miris jela i pića, i taman čežnjivo pojurih da se utopim u to burno raspoloženje (pre rata nisam nikad u stvarnosti tako nešto doživio), kad me neko poče drmati za rame:

— Druže, digni se, da požurimo, kolona ide, ne smemo zaostati.

Onako bunovan, trgnuh se razočaran. Preda mnom je bio komandant Kragujevačkog bataljona drug Raja, koji mi pomože da ustanem, dade mi kocku šećera, koju uzeh, i malo okrepljen ubrzah korak. Tek pri vrhu Igmana stigao sam svoju četnu kolonu.

Za vreme rata, gotovo uvek kada je bilo teško i naporno, pojavljivao mi se pred očima bogati hotel, onaj isti iz sna i halucinacije u mojim najtežim časovima sa igmanskog marša.

PARTIZANSKI VOZ

Posle igmanskog marša Kragujevački bataljon se zadržao kod Kalinovika u selima Jažićima i Mosorovićima, štiteći taj kraj od Talijana i ustaša koji su bili u Kalinoviku.

Pri kraju februara, bataljon je dobio zadatak da krene u Foču, u kojoj se nalazio Vrhovni štab i drug Tito. Krenuli smo veoma raspoloženi. A kako i ne bismo kada smo uglavnom

zalečili manje promrzline (zbog kojih se nije išlo u bolnicu) zadobivene na igmanskom maršu, a napuštamo kraj oko Kalinovika (na obroncima Treskavice), gde je sneg bio do pojasa, i odlazimo u pitomu dolinu Drine, gde se, uz to, nalazio i drug Tito.

Prvo iznenađenje na tome putu doživeli smo pri spuštanju od sela Borije u dolinu reke Bistrice ka Miljevini. Pred nama se otvoriše suncem obasjane padine pored Bistrice, koje su, tu i tamo, već bile prošarane ljubičicom i kukurekom. Poznata sklonost kragujevačkih proletera da se šale i vesele kao da odjednom dobi nov podsticaj. Krećući se slobodnom teritorijom, nismo bili obavezni da se pridržavamo ustaljene marševske discipline, te je počelo veselo zadirkivanje i dobacivanje na račun pojedinih drugova. Dosetaka je bilo napretek. Malo pomalo, najpre desetine i vodovi, a kasnije i cele čete, snažno zapevaše naše omiljene partizanske pesme. U tom veselom raspoloženju već smo se približavali Miljevini, kad iznenada neko pronese vest da ćemo do Foče putovati, našom, partizanskom železnicom.

Iskreno govoreći, to je bilo jedno od retko prijatnih iznenađenja koje sam doživeo u ratu. Moje dotadanje poznavanje geografije naše zemlje nije mi pomoglo da se orijentišem i da shvatim kakva je železnica posredi. Ni ostali drugovi u četi i bataljonu nisu mnogo više znali. Oduševljenje nije splasnulo ni onda kada smo stupili na kolosek uske šumske pruge i počeli se ukrcavati u primitivne vagone za prevoz šumskih trupaca. Bila je to železnica koja nas je, eto, prevozila prvi put nakon skoro polugodišnjeg rata na teritoriji koja je bila naša i potpuno slobodna. Najvažnije je bilo da se ne mora ići peške. Sve osoblje železnice bilo je iz našeg bataljona. Mašinovođa — ta uloga je poverena drugu Vladi Nedeljkiću Drndalu, — vozovođa i kočničari bili su naši drugovi. Vlado je za naša shvaćanja majstorski rukovao malom lokomotivom. Kao »stručnjak« malo je razmišljao o tehničkom stanju pruge i lokomotive, ali je vozio najvećom brzinom kojom se lokomotiva mogla kretati. S obzirom na stanje pruge, lokomotiva i vagona, nije čudno što se kompozicija stalno praćakala. Postojala je opasnost da cela kompozicija svakog trenutka sklizne u provaliju, u kanjon reke Bistrice, ali o toj opasnosti tada niko nije mislio. Naprotiv, sve se orilo od pesme kao da se rat završio.

Ta kratka vožnja partizanskom železnicom ubrzo je završena, jer smo od Broda na Drini morali produžiti peške, a drug Drndalo, umesto regulatora na lokomotivi, uprtio je ponovo bredu sa uobičajenom rezervom od pet stotina metaka-

Bolnica proleterske brigade
»Igman« (b. »Sev, logor«)
Foča, 15. n 1942.¹

IZVEŠTAJ

o stanju promrzlih, kao i osakaćenju koje će, verovatno, usiediti,
i trajanju bolesti.

Primljeno je svega 150 promrzlih drugova.

Od toga je bilo:

1) *Težih slučajeva 41.* U teže slučajeve spadaju promrzli, koji će izgubiti najmanje i čitav prst.

Na obe noge:

6 drugova izgubiće svih 10 prstiju
(od toga 3 drugarice)

1 drug izgubiće — 9 „

1 „ „ 7

3 druga „ 6

1 drug „ 5

1 „ „ 4 „

Svega 103 prsta

Na desnoj nozi:

9 drugova izgubiće po 5 prstiju

2 druga izgubiće 1 prst.

Svega 47 p.

Na levoj nozi:

13 drugova izgubiće po 5 prstiju

1 drug „ 4 prsta

1 „ „ 3 „

2 „ „ 1 prst

Svega 74 prsta

Ukupno će izgubiti drugovi na nogama 224 prsta.

Osim toga, drugovi će izgubiti 32 prsta do

- Opadanje prstiju obično prolazi uz pojavu prethodne munifikacije (sušenje tkiva). Granica izumrlag dela je obično u korenu prstiju ili na 1—2 cm više korena. U 8 slučajeva ide do 5 cm više korena, što znači da će i deo stopala biti izgubljen.

Promrzlih *tabana* je bilo 27 i sa lakom nekrozom (izumiranjem dubljeg tkiva) 6.

Promrzlih *peta* je bilo, lakših 64 i sa nekrozom 11.

Dosada su *umrli* 2, i to 1 (drugarica) od teškog trovanja organizma i 1 drug, inače laki slučaj, od tetanusa. Verovatno se zarazio slamom. U toku ima 1 *veoma težak*, beznadežan slučaj.

¹ Original u arhivi CK KPJ — br. 2613 iz 1942.

Poslednjih 7 dana imalo je visoku *temperaturu* oko 60 drugova, temperatura je uglavnom kod svih spala na normalu, ili ostala nešto povišena.

Veoma srećna okolnost je što ima svega 3 slučaja sa gnojenjem. Ostalo je sve čisto. Ako se uzme u obzir da gaze i zavojnog materijala jedva ima, možemo biti veoma zadovoljni u tome pogledu.

Trajanje bolovanja kod težih 2—3 meseca, kod srednjih 1—mesec, a kod lakih do 1 mesec.

Lakih bolesnika je bilo 109. Od toga su 9 otpušteni kao zdravi Umro je 1 (gore naveden).

Kod lakih je bilo:

42 smrzanja prsta I stepena- (bez mehura);

153 prsta sa stvaranjem mehura (II⁰);

18 promrzlih tabana II⁰;

21 promrzla peta II⁰.

Iako pod najtežim uslovima i na brzu ruku stvorena, bolnica donekle zadovoljava. Jedino pitanje nužnika i vodovoda je veoma važno da se zadovolje higijenski uslovi u kolikoj-tolikoj meri.

Previjanja su vršena svakodnevno pre i posle podne. Prosečno oko 60 (juče 94) drugova, i sa oko 100 zavoja (prst, pete, tabani).

Promrzlih prstiju na rukama ima svega 17. Od toga 8 sa delimičnom munifikacijom do % ili % prsta. Ni jedan prst na rukama neće biti izgubljen.

Dr Dejan POPOVIĆ

OD KOVANJA DO BARA

Prije svitanja poustajamo i krenusmo po smrznutom snijegu prema Rogatici. Švabe su već stigle u Rogaticu iz Višegrada. Nadiru i iz drugih pravaca. Mi treba s jednom četom Romanijskog odreda da branimo pravac prema Rogatici. Četnici propuštaju Nijemce. Prema njima moramo biti takođe oprezni.

Teško je hodati. U putu su usječene dvije glatke i smrznute staze, tragovi saonica. Početak marša je uvijek neprijatan. Ruke se drže duboko u džepovima, ramena i ovratnici su izjutra, kao po navici, uzdignuti do ušiju.

U Han-Stijenici je živo. Čitava je jedino gostionica, u kojoj je sada četnička komanda mjesta. Naoružani četnici, s velikim crnim šubarama na glavama i redenicima na prsima, motaju se tamo-amo. Pogledavaju nas sumnjičavo. Neke od njih zaustavljamo, pripaljujemo cigarete koje zaudaraju na vlažan novinski papir. Doznajemo, onako uz put, novosti s Viteza i Rogatice. Četnici su zbunjeni i uplašeni. Neki se od njih raspituje za ostale naše jedinice, zastane malo i odlazi s nekom potihom, zluradom žurbom.

Doznasmo da su se Nijemci ukopčavali na telefonsku liniju i pitali za partizane. Slali su patrole iz Rogatice prema Kovanju, mjestu gdje naša četa namjerava da zauzme položaj i brani njihov prodor prema Podromaniji.

Kada smo iz Stijenice produžili prema Rogatici, četnici su nas šuteći promatrali kao da su sumnjali da idemo u borbeni susret s neprijateljem.

U Kovanj smo stigli u prvi sumrak. Odlučeno je da se tu prenoći. Svaka će desetina dati stražara. Cijele će noći selom pružiti dvije patrole. Jedna prema Rogatici, a druga prema ktijenici. Nijemcima se možemo nadati, već po običaju, pred Zoru^u > a što se četnika tiče, ne znamo što bismo mogli napraviti.

T Kovanj je muslimansko selo, koje je dalo dosta partizana, dućani nas obavijestiše da je u selu i Mujo Hodžić, koman-^{a n t} Muslimanskog partizanskog bataljona, s još nekoliko dru-

Došli su na dan-dva svojim kućama, od Olova, gdje njihov ataljon drži položaj. Romanijska četa je nešto podalje.

Ujutro smo obilazili selo i promatrali rogatičko polje što se proteže u nizini ispred nas. Nijemaca nigdje. Mirno je. Tako je pusto i mirno uvijek pred ukopanim streljačkim strojem i puškama spremnim za paljbu. To je neugodan mir kada se proživljava prigušeno unutarnje uzbuđenje što para dušu i navodi na neprijatne slutnje. Teški su časovi prije borbe, teži i od same borbe.

Neprijatelja toga dana nije bilo. Ni patrole ih nisu srele.

Naše izvidnice su pošle i u samu Rogaticu. To su žene drugova iz Kovanja. Kad su izašle iz kuće, spustile su na lice zar, obazrele se još jednom na djecu i kuću, doviknule nekoj od susjeda i laganim korakom, kao u šetnji, krenule u neprijateljev garnizon.

Ono što su nam one donijele, kao vijesti iz Rogatice, potvrđivalo je naša obavještenja o velikom broju Nijemaca u gradu. I još nešto, za nas veoma značajno, — s njima su i četnici. Moramo, znači, povećati budnost ne samo prema Rogatici već i prema Han-Stijenici, gdje još uvijek postoji četnička komanda mjesta.

Slijedeću noć smo proveli u Maravićima, malom zaseoku blizu ceste prema Stijenici, kako bismo zameli trag i dezinformirali neprijatelja o našem boravku, računajući već tada na mogućnost četničkog napada s leđa. U toku noći naše su se desetine mijenjale nekoliko puta na položajima. Dobro nam je došlo što smo bili blizu sela.

Do položaja nas je vodila duboka prtina u snijegu. Na mjestima gdje je sniježni namet veći činilo nam se kao da prolazimo kroz uzani, vješto izgrađen rov. To se ponavljalo nekoliko dana.

U Kovanj je kao pojačanje našoj četi upućen prateći vod s bacačem i teškim mitraljezima. Među njima je i naš Jumba. Došli su iz Podromanije. "Pričaju nam da se već vode žestoke borbe na ostalim pravcima kojima nastupa neprijatelj.

Odlučeno je da naša četa sačeka Nijemce desno od sela Kovanja, na blagim i golim padinama što se protežu od Rogatičkog polja prema Glasincu.

— Drugovi, ovuda će, po mom mišljenju, proći jača neprijateljeva pobočnica — započeo je drug Vučko obrazlagati svoj plan, ističući kako da se neprijatelju nanese što veći gubici i spriječi njegov brzi prodor prema oslobođenoj teritoriji. — S ovih položaja možemo tući i cestu na donjem dijelu serpentina. Tako dajemo mogućnost pratećem vodstvu da teškim oružjem saspe s vrha serpentina vatru na njihove kolone, koje će se probijati prema selu. Lijevo od pratećeg voda nalaziće se Romanijska četa. Naide li neprijatelj, treba ga pustiti na kratko

odstojanje. Nikako ne pucati bez naređenja — nastavio je Vučko, ne bez uzbuđenja, obilazeći streljački stroj.

— Pa koliko već čekamo ove Švabe, dosad bi i vruga izmolili da nam dođe u posjetu — dobacuje Džoni. Njemu je dozlogrdilo da nosi na leđima talijanski puškomitraljez bredu, koji je Kića nazvao »singer — šivaći stroj«.

Hladnoća nam ne da stajati mirno na golom i otvorenom brežuljku, pa stalno poskakujemo u mjestu. Snijeg i dalje neprimjetno pada.

— Za nas će biti od koristi ovaj snijeg — javio se Derić. Ako nam ustreba da se kamufliramo, nećemo ga skidati sa sebe, pa nas Nijemci neće primijetiti iz daljine, makar imali i stotinu dvogleda.

Dan se sve više bližio, a s njim kao da su rasli nervoza i uzbuđenje u nama. U svitanje je postepeno prestajao da pada snijeg. Već se moglo sagledati podnožje brda, a domalo i daleko preko polja prema Rogatici.

S »mrtve straže« do našeg isturenog položaja javljaju da se prema podnožju brda primjećuje kretanje nekog seljaka. Kad smo se bolje zagledali na tu stranu, primijetili smo čovjeka obučena u crno odijelo s poznatim crvenim šalom oko glave. Naoružan je.

— Da ga pozovemo, druže komandiru — predlaže Korać.

— Slabe oči imaš, druškane. Zar ne vidiš nikoga iza njega — dobacuje mu Vučko.

Više nije bilo nikakve sumnje. To je četnik, a za njim je išla cijela kolona Nijemaca u bijelim mantilima s kapuljačama.

— Daleko su. Nećemo još okidati — nestrpljivo će Zavrzan, mladi metalac iz Kraljeva, koji se ponosio svojom zbrojvom.

Tras, tras . . . začu se odnekud iznenada.

— Nazdravlje! Tu smo — obazre se Radosav stežući pušku u ruci.

Nekoliko pušaka za redom je opalilo od pravca Romanijske čete, a zatim se sve umirilo.

Neprijateljeva kolona, koja se oprezno i polako kretala prema našem boku, zastala je i polijegala po snijegu. Oni s čela domalo su se podigli i produžili. Za njima, na manjem odstojanju, počeli su se kretati i ostali dijelovi kolone.

Četnik, kojeg su Nijemci povelili kao vodiča, činio nam je i nehotice veliku uslugu. Nismo se morali naprezati da vidimo dokle su stigli istureni dijelovi neprijatelja, jer se vodič upadljivo isticao na nepreglednoj zaslepljujućoj bjelini.

— Kako li će se ovaj provesti, grdan bio — govorio je Kepo.

— Eh, okupatoru, u nesretnu li smrt i ti srljaš — dodao je stojeći za svojim mitraljezom Zavrzan.

Vučko je po vezi prenosio da bude što veća tišina, da se ne okida dok se ne da znak.

Do nas je ponovo doprla puščana i mitraljeska vatra iz istog onog ranijeg pravca. Fijukalo je nad našim glavama. Neprijatelj je napadao naše lijevo krilo, tamo gdje je položaj držala Romanijska četa. Mi smo još ćutali.

Jedna neprijateljeva kolona kretala se prema serpentina. Među Nijemcima u toj koloni bilo je i četnika. Odavala su ih njihova crna odijela i šubare.

Prateći vod je najzad stupio u akciju. Teška bređa svojom paljbom sve je nadjačala. Nijemci su polijekali. Pucaju. Vatru su usmjerili prema mjestu odakle štekće bređa.

Tras, dum, tras, dum . . .

— To se Jumba javlja svojim bacačem — šapuće Kepo.
•— Njih dvojica su radili u istoj tvornici. Taj im neće oprostiti. Poznajem ja njega.

Neprijateljeva kolona koja se kretala bočno od nas kao da je živahnula na ovaj tresak. Probijajući se kroz duboki snijeg požurila je i skrenula prema našem pratećem vodu, ali je bila primijećena. Mitraljez sasu na nju jedan rafal.

— Raspali! — protisnu kroz zube Kičo.

— Tiho, psst — prenosilo se s vrha našeg streljačkog stroja. — Treba da bude što veća tišina. Neka, prokleti bili, priđu što bliže.

Nijemci namještaju mitraljez. Spremaju se da obaspu vatrom naše drugove iz pratećeg voda, da bi pomogli napredovanje svojoj srednjoj koloni.

— Pali!

Ta, ta, ta, dr. . . zatreštalo je iza naših zaklona.

Švabe nisu očekivali udarac s ove strane. Prevrćući se po snijegu, pogođeni švapski mitraljezac povukao je za sobom i mitraljez i prevrnuo ga u snijeg. Još je nekoliko neprijateljevih vojnika isпустиo puške iz ruku i klonulo.

— Uraaa! — zaglušujući je odjekivalo oko nas,

Nijemci su bježali, padali i kotrljali se bezglavo po snijegu.

— Okidaj, ne daj palikući da stane.

— Uraaa . . . !

— Kako bi čovjek ovo nazvao: dobro jutro ili zlo jutro?
— čuje se kroz pucnjavu nečiji glas.

Preostali Nijemci iz ove bočne kolone već su daleko odmakli, pa smo vatru prebacili na srednju neprijateljevu kolonu, koja još pripucava na naš prateći vod. Kada su osjetili našu

vatru, hitro su se dizali, pognuti, jedan po jedan i krenuli rasutim streljačkim strojem, ali sada ne više na nas, nego prema Rogatici. Gledali smo ih u leđa, kako se niz strme padine u neredu povlače prema dolini. Na drumu daleko od nas kretala se znatno veća neprijateljeva kolona. I topove vuku na saonicama u koje su volovi upregnuti.

— Znači li da je ovo bila samo izvidnica? — pitao se naglas drug Vučko.

I nije trebalo dugo čekati na odgovor. Lako se moglo doći do zaključka da su Nijemci odlučili da nastupaju prema Podromaniji. Ni mi nismo smjeli da dalje ostajemo u takvom položaju, već smo, ostavljajući zaštitnice, krenuli prema Han-Stijenici. S nama je i prateći vod sa drugom Milojem. Doznajemo da je on prvi primijetio Nijemce i na njih otvorio mitraljesku vatru, brzu i ubitačnu. Iako su Nijemci postigli bar djelimično svoju namjeru, iznenadivši nas smučarskim patrolama, i sami su bili veoma iznenađeni mitraljeskom vatrom.

Prednji dijelovi Nijemaca bili su odbačeni s visoravni u Rogatičku dolinu, nad kojom je dominiralo mjesto Kovanj, koje smo, polako se krećući, ostavljali iza sebe s velikom neizvjesnošću — što će biti od tog partizanskog mjesta kada Nijemci i četnici pristignu u njega.

Put kojim se krećemo poznat nam je, ali nam je danas mnogo teži. Sta nas čeka na ovom putu — ne znamo. Kako će se držati i kako će nas dočekati četnici u Han-Stijenici ili možda još bliže

Kolona 1. čete je nastavljala svoj put. Bez riječi smo preuzimali u naizmjeničnom nošenju našu »singericu« i »talijanski« sanduk za municiju. Nije bilo više onih Kićinih dosjetki ili povika na Sucu da uzme municiju za mitraljez. Han-Stijenica kao da odmiče pred nama.

— Drugovi, u Han-Stijenici se ne razilaziti. Prenosi dalje — javlja se s čela Vučko.

U Han-Stijenici su još četnici. Po svemu se vidi da su iznenađeni našim dolaskom. Prilaze nam i raspituju se za Nijemce i naše druge jedinice. Među njima je dosta živo. Neprekidno izlaze iz zgrade i ulaze u nju. Došaptavaju se.

Cuger i Zavrzan su se pobrinuli da nešto pribave četi za jelo. Nema nigdje nikoga od komande mjesta tko bi mogao da im pomogne.

pristižu i neki četnici s Viteza. Od njih doznajemo da su napustili položaje. Nose loše vijesti. Ustaše i Nijemci pale sve do čega stignu.

Četnici žele od Vučka da doznaju kamo namjeravamo i da li ostajemo u Han-Stijenici. Oni, kao bajagi, nisu voljni da daju otpor na ovom mjestu.

Neki naši su počeli prepirke s njima. Međutim treba biti oprezan. Jedan od četnika nas je bojažljivo upozorio na loše namjere nekih među njima.

Pojedinci su bili dosta obeshrabreni. Što učiniti? Da sačekamo namjeru četnika — to bi bila ludost. Nama za leđima su Nijemci. Podromaniju naši napuštaju. Nijemci i ustaše se kreću od Sarajeva preko Viteza za Praču. Ostati u Han-Stijeni, koje ovog časa i zaudaraju po stjenicama.. ?

Drugovi, imam odlične vijesti. Bliže ovamo! — trčeći je uletio drug Vučko među nas i četnike koji su se »bockali« s nama i stao mlatiti nekom hartijom. — Naši su oslobodili Rogaticu i kreću za Nijemcima koji se nastoje probiti ka Sarajevu preko Podromanije . . .

Grlili smo Vučka.

— Tko je to javio?

— Tko je donio pismo?

Pitali smo Vučka, ali se on nije na to osvrtao, već se smješuci šepurio za čas i naredio da se prikupi četa za pokret. Nekoliko četnika je dotrčalo drugu Vučku s pitanjem o vijestima i on ih je lupkao po ramenu i prepričavao pismo dobiveno od štaba bataljona. Zatim se raspitivao od četnika koje je najveće selo u blizini u kome bi se mogao smjestiti cijeli bataljon koji noćas stiže da Nijemcima prepreči put. Četnici su nas uputili na Obrtiće. Dali su i vodiča.

Vučkov trik je uspio u potpunosti, je ni mi nismo odmah shvatili njegovo lukavstvo.

Vučko je naredio pokret. Prema Obrtićima. Gdje li ćemo dati otpor Nijemcima? Ovdje baš nema takvih položaja koji bi nam pružali neke prednosti. Što li to Vučko namjerava?

Nakon nekog vremena, kad se smrklo i kad četničke uhode nisu više mogle vidjeti našu kolonu, zastali smo, a zatim krenuli istom prtinom nazad, pa skrenuli s puta sasvim udesno, na neku drugu prtinu. I tad nam je Vučko iznio svoje namjere.

On je čuo da se četnici spremaju da obavijeste Nijemce da smo se smjestili u Han-Stijenici i da nas sami napadnu u pogodnom trenutku. Ona vijest o oslobođenju Rogatice njih je obezglavila. U još veću nedoumicu su pali kad su čuli za »izvještaj« o dolasku cijelog bataljona i namjeri da se Nijemcima sutradan pruži odlučan otpor.

Mrak se već uveliko spustio, a mi smo se kretali gladni i prozeblji uskim prtinama, pored pustih ograda, koje kao da su bez reda razbacane na velikim sniježnim nametima. Zatim smo sve bržim tempom pravili i sami nove prtine, smjenjujući se na čelu, po snijegu dubokom do pojasa. Mraz je bio velik, a

ljudstvo suviše umorno. Nije se smjelo stati. Četnici su nam joogli biti za petama svakog časa.

Hladnoća nas sve više obuzima, jer je te noći počeo duvati i sjevernjak. Na snijeg se već hvata čvrsta kora, koja pucketa pod našim koracima.

Sa čela kolone se neprekidno prenosilo upozorenje:

— Ne prekidaj kolonu!

— Tiše.

Kasno u noć stigli smo do zaseoka Budaka. Trebalo je potražiti nekog od mještana za vodiče i zamjeniti konje na kojima su bili bacač i teški mitraljez. Ovi nisu mogli dalje.

Hladnoća postaje sve strašnija. Na nama kao i da nema odjeće, ni mesa. Kao da su same kosti izložene vjetru i sniježnoj vijavici. Zaostati, to je pozdrav zauvijek.

— Pazi na kolonu.

Jedan od promijenjenih konja ne može dalje. Već drugi put pada. Zivković ga podiže, ali ne ide. Ustavljamo kolonu, dozivamo. Sa čela požuruju.

Trebalo je rastovariti konja, uzeti bacač i postolje. Pokušavamo, nosimo nekoliko desetina metara, dalje ne ide. Zivković, krupan, uvijek veseo i nešto stariji drug od nas, uzima i cijev i postolje. Pa to je nemoguće. Konj je pod tim teretom pao. On je čvrsto koračao razbijajući sniježnu koru pod nogama, uvjeren da je to još jedini način kako da spase teški bacač, ponos naše brigade iz njene prve borbe na Gaočiću.

— Hoćemo li skoro naići na kakvo selo? — pitali smo čelo kolone.

Umjesto odgovora dobivali smo upozorenja da neko ne zaostane.

Selo je ipak pred nama. Vidimo neke svjetlosti. Ne znamo kako se zove i kako izgleda. Treba da ima samo vatre i zaklona.

Kolona se zaustavila. Tu smo već u selu. Doznajemo da je selo miješano, srpsko i muslimansko, i da ćemo biti razmješteni po kućama.

Oh, kakva blagodat! Topla kuća. Domaćica sa žarom na glavi, tek što je ustala, razmješta djecu u jedan ugao. Podlaže vatru i neprekidno, kao zbunjena, poziva nas da se približimo vatri. I mlijeko će podgrijati. Vadi iz sanduka hljeb, nudi nam Pekmez od šljiva.

— Jad|ii ti smo mi kad se ovako insan mora patit. Kako je vašoj jadnoj majci? .. Sto će biti od ovih mojih mališana? ..

Ovo zadnje kao da je za sebe izgovorila.

Kiće je naš majstor za vatru. Molimo domaćicu da loženje Prepusti njemu. Kostu nam se počinju lakše gibati. Već možemo sa sebe skinuti pelerinu, kaput, cipele. Sušimo čarape.

Kepo i Matić su se prihvatili da pripreme ovo što nam je za jelo ponudila domaćica.

Najedared, Vučko nas poziva. Oblačimo se i izlazimo.

— Sto je to, što se dogodilo?

— Šapatom prenesite svima: hitno pokret! Čuo sam iza ugla ove kuće kako se dvojica četnika dogovaraju da obavijeste Nijemce. Da ništa ne primijete dok ne krenemo.

Jedan drugom smo šapatom prenijeli da odmah krećemo dalje. Trebalo je navući ponovo mokru obuću. Za večeru nije bilo vremena. U ruke parče hljeba. Na mlijeko koje se kuvalo bacili smo samo pogled i nestali iz kuće, ostavljajući zaprepaštenu ženu, bez riječi.

Kad smo bili na izmaku sela Strana, vidjeli smo da mu ime odgovara. Ispred same klisure, a dolje nisko kanjon rijeke Prače, do koje vode pješačke serpentine.

— Najveća tišina. Bez riječi! Prenosi dalje.

Hoćemo li naići na Nijemce? Ispred nas je pruga. Poneka svjetlost se vidi. Preko puta je Renovica. Teško je spuštati se jer je prtina zaleđena. Mnogi padaju. Spuštali smo se niz neke strmine ka jugu. Prtina je bila zaleđena. Padali smo svi od reda. Pojedinci su prigušeno jecali od tupih udaraca pri padu ili od bola zamrznutih prstiju nogu i ruku. Na začelju čete, sa zaštitnicom, išla je Rita, komesar čete. Nosila je cipele na rancu, a na nogama je imala opanke. Padala je kao i drugi, ali joj se uzdah nije moglo čuti. Naprotiv, hrabrila je i podizala celo vrijeme one koji su najviše padali.

Kada smo se napokon spustili u ravnicu, naše osiguranje pošlo je na prugu i cestu. Nema pucnja. Tu je i most preko Prače. Kako bi nam bilo da smo morali voditi borbu za most, ili prelaziti preko rijeke?

•— Trkom dalje — čuje se Vučko, koji propušta pored mosta drugove koji prolaze.

I našlo se snage za življi korak.

Prolazimo kroz Renovicu i ponovo dolazimo na drum koji vodi na Bare i dalje, ka Goraždu. Nema zaustavljanja. Krećemo stazom koja siječe mnogobrojne serpentine. Netko od naših je tu bio prisutan jučer, a možda i u toku ove noći. To vidimo po svježim oborenim bukvama i jelama kojima je zakrčena cesta.

Ako je bilo teško i neprijatno spuštanje prema Prači, ovaj uspon nije nimalo lakši. Snage su nam na izmaku. Počinje da sviče. U koloni se sve češće čuju pozivi da se preuzme puškomitraljez, sanduk s municijom. Razgovor nam je glasniji. Ne znamo ko je pred nama, ali Nijemce ne očekujemo.

Već se daleko razdanilo kad smo stigli na Bare. Očekivali smo i priželjkivali neko selo, ali tu je na putu seoska mehana i još dvije popaljene zgrade. I nigdje ništa u blizini.

Na naše iznenađenje, oko mehane i ovih popaljenih kuća mnogo je svijeta. To je zbjeg iz sela sa podnožja Jahorine, koji se kreće pred ustašama i Nijemcima. Uplašeni su. Iznose nam grozote koje čine ustaše po selima. Pokazuju nam na dim koji se već nekoliko dana iz tog pravca diže i približuje od Sarajeva prema Orahovici.

I ne pitamo Vučka što da radimo dalje. Ni vatru nismo bili kadri da založimo. Umor i iscrpenost su nas oborili pored puta. Polijegali smo na puške ne osjećajući više ni glad, ni hladnoću.

Neki od naših drugova su još u razgovoru sa zbjegom. Tamo je i Vučko. Hladnoća nam trga san. Neka kolona ide prema nama od pravca Goražda. Tko li bi to mogao biti?

— Drugovi Kraljevčani, jeste li umorni?

. . . Činilo nam se to nemogućnim, ali je ipak bila istina. Pred nama je drug Tito.

— Jesmo, družo Stari! — odgovorili smo i spustili se na cestu.

— Znam, znam. Ali, drugovi, moramo dalje, i to odmah — nastavio je drug Tito prilazeći drugim borcima.

Gledamo Tita. I na njegovom licu ima umora, ali je jači jedan izraz smiješka koji uliva hrabrost i optimizam.

Sporim, ali čvrstim korakom krenuo je s drugovima koji su bili pored njega prema mehani.

Naređeno je da krenemo.

Prikupljali smo se lijevo od puta i zatim krenuli neutrtim snijegom prema Jahorini, koja nam iz daljine otkriva svoje sniježne vrhove zavijene maglom.

— Drugovi, zar ne vidite: drug Tito pred nama gazi prtinu — primijetio je neko iz prve desetine.

Radić, Momo, Lala, Predrag, Pop — Gudžula, odvajaju se iz kolone. Zapadaju u još dublji snijeg i mimoilaze kolonu. Pratio očima njihove napore. Rado bismo im dali nešto od preostale snage da stignu što prije na čelo, da smijene druga Tita.

Zar to mogu dopustiti Kraljevčani?! Nas je još dosta i snage u nama ima još toliko da pred Titom prtimo put.

*

Jerko PALTRINJERI BRKO

POD RAZVIJENIM ZASTAVAMA

PODROMANIJA — FOČA — GORAŽDE — ČAJNIČE

(Odlomci iz dnevnika)

17. januar 1942. Podromanija. Opet smo u staroj austrijskoj kasarni. Pokret od Knežine dovdje bio je dug oko dvadeset kilometara i strašno nas je izmorio. Sva je sreća što bar nismo bili gladni. Rezerve u rancima i prijatna sećanja na bavljenje u Knežini još se osećaju. Pa ipak, mnogi koji su u Knežini ostavili ovsene hlepčice pokajali su se. Ogorčeni smo i ljuti na same sebe.

Da smo bar stigli na vreme. Govori se da smo kritikovani, jer smo zadocnili. Izgleda, samo su na nas čekali. Trebalo je da dođemo ranije u sastav bataljona radi neke važnije akcije.

Posebno smo u lošem položaju Rajko¹ i ja. U pokretu smo nahlađeni i idemo sa temperaturom. Komandir nas upućuje u brigadni sanitet, ali smo odbili. Nije zgodno za ovu priliku, liči na izvlačenje. Osim toga, ima i drugih razloga. Uvideli smo već: kad god je neka gužva, čovek je ipak najsigurniji u borbenoj jedinici.

18. januar. Dva po ponoći. Pred kasarnom se okupilo više jedinica, konja, komore. Kratke zapovesti, povici, komešanje, i uspostavlja se marševski poredak. Kolona kreće u snežnu i tamnu noć. I¹ko reče da će kasarna biti zapaljena.

0 sastavu kolone i pravcu kretanja ne znamo mnogo. Čuju se samo uobičajena nagadanja »obaveštenih«, koji uvek sve

¹ Rajko Stojanović.

prvi saznaju. Prednjači Balo.² Pravac koji on predviđa može se već pretpostaviti: preko Drine — pa ponovo u Srbiju.

Raspitujemo se za sastav kolone. U mraku i vejavici naziremo samo one koji su nam najbliži. Ostalih četa našeg bataljona nema. Sem naše čete, ovde se, navodno, nalazi samo Posavska i po jedna četa 2. i 5. bataljona. Zbunjuje nas i veliki broj tovarnih i jahaćih konja. Ubrzo saznajemo: u koloni je ceo Vrhovni štab s drugom Titom na čelu. To saznanje unosi nov sadržaj u naše rezonovanje o pokretu.

Iz daljine se, iz više pravaca, oglašava žestoka topovska i minobacačka vatra. Dopunjuju je i dugi mitraljeski rafali, te prema vatri određujemo pravac kretanja. Topovska grmljavina dopire sa svih strana: od Kladnja, Olova, Sarajeva, Vlasenice i Rogatice. Mi smo u sredini; krećemo se u pravcu juga. Kao »iskusni« vojnici, iz toga brzo izvlačimo zaključak: četiri bataljona 1. proleterske i nekoliko bosanskih odreda zadržavaju neprijatelja, izvlačeći se postepeno iz okruženja. Naša kolona s Vrhovnim štabom mora se brzo izvući iz obruča, i to usiljenim maršem. Zato tako žurimo.

Na čelu smo kolone. Ona ide veoma dobro i bez zadržavanja. Samo smo jednom nešto zastali. Prethodnica se našla pred dve razgažene prtine koje se tu računaju. Vodiči se raspravljaju ne znajući kojom da krenemo. Ne čekamo dugo. Ubrzo napred izbija čovek brzih i energičnih pokreta. Čujemo njegovu kratku komandu: »Prtina desno — pravac Renovica«. Neko reče da je to bio Tito.

Oko dva popodne stižemo u selo Gornju Vinču. Tu nam je prvi odmor od kako smo noćas pošli, prvi ozbiljniji predah posle gotovo dvanaestočasovnog marša. Da nije bilo snega, taj put bi bio pređen za četiri do pet sati.

Selo je malo i siromašno. Muslimansko. Rekao bih da nam se nisu baš obradovali, ali im to nimalo ne zameramo. Mutna su vremena, a vojske se svaki čas smenjuju.

Leškarimo. Umor je isuviše velik da bi se moglo zaspati. Nehotice razmišljam. Zapažam kod svih čudnovato raspoloženje i sigurnost, kao da nije u pitanju nova ofanziva.

U suton nastavljamo put. Osećamo da se situacija popravila i da dalji pokret ne može biti dug. Kolona je oživela. Očigledno odmor i ono malo mršave hrane u Vinči učinili su svoje. Koračamo lakše i znatno brže. Izgledi da bez teškoća pređemo put i prugu u dolini Prače i nađemo se u povoljnijoj situaciji unose u kolonu nov polet.

U prvi sumrak smo u Renovici. U njoj samo četnici. Ima ih dosta, a najviše u kafani. Plan prolaska je jednostavan i

² Milomir Božović.

izvodimo ga munjevito. Blokiram ih. Naša četa obezbeđuje od pravca Prače i Mesića, ostali sa Vrhovnim štabom nastavljaju pokret u pravcu Gornjih Bara.

Četnici su iznenađeni i zbunjeni. Oni koji su se u kafani zatekli kraj vrata ponašaju se prijateljski. Savetuju nas (ko zna iz kojih razloga) da ne idemo ka Barama. Kažu da se tamo nemamo gde skloniti. Drugi, opet, koji su bili malo dalje dobacuju da mi napuštamo front.

Ne upuštamo se u razgovor. Sačekujemo da kolona poodmakne, pa nastavljamo za njom. Sad smo zaštitnica. Dalji pokret uzbrdo bio je sve teži. Umor se sve teže podnosio. Napetost nerava, koja je dotle vladala i činila da se na umor zaboravi, sada je, posle prelaska pruge i puta, popustila. Ali ne zadugo. Uz put je kolonu stigao kurir i saopštio da se od Goražda u našem pravcu kreće velika kolona četnika, ali je usledio komentar druga Tita: »Daleko je to«. Karić³ se nešto muvao po koloni i ovo lično čuo.

Pred noć stižemo u Bare. Ovde je pustoš. Selo je popaljeno. Nekoliko preostalih kućeraka i pojata prepunjeno je izbeglicama.

Brzo smo dobili »smeštaj«: najveći deo kolone — pod vedrim nebom. Čak ni drug Tito sa svojim saradnicima nije dobio posebnu prostoriju. Malo njih se moglo pohvaliti da su te noći makar presedeli pod krovom.

Balo i ja prolazimo odlično. Nađosmo se u nekoj sobici do tavana punoj naroda. U potpunom mraku uspevamo da sednemo, srećni što smo pod krovom. Ne potraja dugo, a naše »sedište« poče da se meškolji i gundā. Ispostavilo se da sedimo na leđima nekog starca.

19. januar. Popodne, selo Bukvica. Iz Bara smo krenuli jutros. Put dovde trajao je četiri sata. Uslovi kao i zadnjih dana: veliki sneg i jak mraz, umor i nesаница, glad. Vrhovni štab se, verovatno, smestio negde u blizini. Naš bataljon ide odmah dalje.

Ovde smo kompletni, ceo bataljon. Stigli su i rudari. Nedelju i više dana se nismo videli, a za to vreme mnogo štošta se događalo.

Sada tek saznajemo kuda se koja četa kretala i kako je ko prošao. Najteži zadatak je imala 1. četa.

Rudarska četa je prošla dosta dobro. Skoro kao i mi. Ona je u trenutku našeg odlaska u Knežinu otišla na neku vrstu odmora u Pusto selo, ali je odmah morala na položaj na Crvenim stenama. Kako su tamo već bili Nemci, četa je obrazovala

³ Dušan Karić.

nov položaj, držala ga neko vreme, a zatim otišla na Podromaniju. Tu je dobila zadatak da kao desna pobočnica kolone Vrhovnog štaba krene pravcem Podromanija — Čvore — Kormani — Bukvica, gde se danas i sastala s bataljonom.

20. januar. Hanište. Juče smo se u Bukvici odvojili od bataljona i krenuli posebnim pravcem. Bilo je neke zbrke oko sela u kojem je trebalo da se smestimo, jer su slična po nazivima — Batkovići i Butkovići. Prenoćili smo u jednom od njih i danas stigli ovamo. Zadatak nam je da obezbedimo pravac prema Sarajevu. Zasedu držimo u selu Kamenici.

Na ovoj etapi puta desio se i jedan težak slučaj. Prilikom prelaska neke rečice Mido se okliznuo na brvnu i pao u vodu. Za trenutak je postao ledena sveća, ali je produžio sa kolonom. Sad leži u ćošku sobe i bunca pod velikom temperaturom.

Zima je nepodnošljiva. Na straži se smenjujemo svakih petnaest minuta. Pored kuće protiče potočić. Moramo probijati led kad hoćemo zahvatiti vode. Ne prođe ni minut, a probijeno mesto se zaledi.

Hrane ima ponešto, ali bez soli. Borci su još premoreni i razdražljivi. Moraćemo raspraviti Bokino držanje. Za sve vreme pokreta on nije hteo da nosi municiju i stalno se svađao s desetarom. Trifun se udario drvetom po promrzloj ruci i plakao, te mu se smejala cela četa. No čim su vatre buknule i tela zagrejala, sve se brzo zaboravilo.

23. januar. Hanište. Ovde smo već četiri dana. Selo je još potpuno pusto. Njegovi stanovnici — muslimani — pobešli su nekuda.

Odmorili smo se i donekle sredili. Znamo da se ovde nećemo dugo zadržati i već željno očekujemo pokret. Raspoloženje u četi je dobro.

Preko kurira, koji povremeno dolazi, saznajemo mnoge vesti. Ima dobrih, ali i loših.

Na celoj ovoj teritoriji vlada među narodom velika panika.

Među četnicima je rasulo. Ni sami ne znaju šta da čine. Napuštaju položaj i beže kud ko zna. Za Nemcima idu ustaše i pale sela.

U neka srpska sela, kao u Vrhpraču, prodrle su ustaše i napravile pravi pokolj. Putevi pretrpani izbeglicama. Svuda ista slika: žene, deca, stoka i saonice s najnužnijim stvarima. Priče o pokolju, oplakivanje mrtvih, teške scene.

Posebnu žalost kod nas izaziva vest da su nađeni mrtvi istaknuti borci ovog kraja Milan Jakšić Spanac i Milan Simović, komandant i politički komesar Pračanskog bataljona. Jakšića smo upoznali prilikom intervencije u Prači i mnogo nam se svideo. Njih su, izgleda, zaklale ustaše.

Naše jedinice već stabilizuju položaj na ograncima Jahorine. Ponovni pokušaj ustaša da prodru u ovom pravcu odbijen je.

Narod je ohrabren, pa se vraća u napuštena sela. Govori se o stvaranju dobrovoljačke vojske, u koju bi se uključili svi ovi četnici koji hoće da se bore.

25. januar. Foča. Jutros smo dobili naređenje o pokretu i predveče stigli ovamo. Za nama je došao i Vrhovni štab. Foču su u međuvremenu oslobodili Crnogorci. Postojala je opasnost da četnici izvrše protivnapad, pa smo poslani da ih pojačamo. Opasnost je bila uveličana.

Za vreme marša od Ustikoline do Foče zapazili smo strašna svedočanstva četničke vladavine u ovom kraju. Na mnogo mesta vire iz Drine leševi poklanih muslimana.

Foču nismo dobro ni videli. Kad smo stigli, bio je već mrak, a svetlosti su gorele samo u ponekoj kući. Četa se odmah smestila u dvoranu velikog hotela. Opšti utisak još više ulepšava dobra večera koja je ubrzo stigla.

Rajko i ja još nosimo prehladu sa Podromanije. Tek sada mislimo na lečenje. Mido je upućen u bolnicu, a nas dvojicu smeštaju u hotelsku sobu. Ležimo i sanjarimo. Pre nekoliko trenutaka sobarica nam donela čaj. Kako se sve u životu menja? U kakvoj smo situaciji bili samo pre nekoliko dana, pa i juče, a u kakvoj smo danas? Prepuni smo utisaka: varoš, hotel, soba, krevet, čaj, sobarica. Za nas je sve to toliko neočekivano da ni sami ne verujemo da je to stvarnost.

Naše razmišljanje prekide bučan razgovor u hodniku. Po ovome što čujemo izgledalo je da će nam radost biti kratka. Vršni se raspored za smeštaj Vrhovnog štaba. Traže da se iselimo. Ipak, sve se završava bez razočaranja. Ostajemo u hotelu.

27. januar. Goražde. Događaji prosto lete. Prekjuče smo bili u dubokoj planini, juče u Foči, a danas, tačnije sinoć, već u Goraždu. Tempo je bio i suviše brz, pa smo se, i pored velikog oduševljenja, svojski zamorili.

Naš združeni odred krenuo je iz Foče juče pred podne. Na čelu je bio Pivski bataljon — odmah iza prethodnice. Komandant je Obrad Cicmil. On deluje veoma autoritativno. Ponošiti i strog čovek. U sredini je bio mitraljeski vod brigade. Dve teške brede i mali bacač — uspomena od Talijana sa Gaočića. U ovomvodu poznajem samo Miloja⁴ i Jumbu.⁵ Oni kao da se malo šepure pred Crnogorcima. A i mi smo ponosni. Komandir nam* u poverenju reče da smo za ovaj zadatak izabrani kao jedinica iskusna za ulične borbe.

⁴ Miloje Milojević.

⁵ Gaja Šovljanski.

Susret s četnicima i njihovo razoružavanje prolaze bez većeg uzbuđenja. Prvo nailazimo na grupu od pedesetak njih pod komandom jednog oficira. Za nekoliko minuta već su »neutralisani«. Oficir je pokušao da objasni svoj zadatak: »Ne propustiti nikog pod oružjem«, ali ga niko i ne sluša. Cicmil ga ignoriše i direktno se obraća njegovim vojnicima. Pita ih gde treba da bude njihov položaj, na Jabuci kuda navaljuju ustaše, ili pred nama, partizanima, koji smo stabilizovali položaj prema zajedničkom neprijatelju, pa sada prebacujemo snage da taj položaj pojačamo. Dobivši složan odgovor da oni ne misle pucati na partizane, a ovde su ih starešine prisilno dovele, prilazimo razoružavanju. Zaplenjeno oružje stavlja se na kamion u kojem je ova grupa dovukla municiju.

S drugom grupom četnika susret je još jednostavniji. Oni pred nas izlaze s jugoslovenskom zastavom i dobrodošlicom. Profesionalni četnici — pljačkaši sa aktivnim oficirom Sergijem Mihajlovićem bili su pobjegli, a ovo su mobilisani seljaci, uglavnom sirotinja koja se opredelila za borbu protiv ustaškog terora.

Ulazak u grad protekao je sasvim mirno, u potpunoj tišini. Bio je već mrak, a narod i nije znao šta se odigrava. Ulice puste, na prozorima drveni kapci, svetlosti nigde.

Sada se odmaramo u dvema velikim kućama. Goražde. obična kasaba, u ovom trenutku na nas deluje kao veliki grad. Smestili smo se na brzinu, postavili obezbeđenje i odmah legli. Za večeru smo imali »suvu hranu« — svakom po lavor oraha.

28. januar — 5. februara. Bolnica u Goraždu. Dosta čista i svetla soba sa dva kreveta. U jednom Rajko, u drugom ja. Najzad se pružila povoljna prilika za naše lečenje. Gripozno stanje, zbog kojeg smo ovde, vučemo više od deset dana, još iz Knežine.

Hrana je dobra i obilna. Tri do četiri puta dnevno. Hleb beli.

Od terapije — ništa. Tačnije, ima nešto: po četvrt litra veoma dobre i strašno jake ljute rakije. Sasvim legalno. Propisano od lekara. Flašice stoje na ormariću. Tačno gde se stavljaju lekovi. Objasnjenja ne daje niko, ali zaključujemo sami: lekova nema, a rakije — more. Jedini lekar, ujedno i upravnik, Rus je, belogardejac. Do našeg dolaska u Goražde bolesnici su bili četnici. Znači, već uhodana praksa.

Imamo skoro svakodnevnu posetu drugova iz čete. Dobro izgledaju. Odmorni, doterani, puni priča o tome kako ovde lepo žive i kako se snalaze.

Posle tri dana ležanja počeli smo ustajati i obilaziti druge sobe.

U bolnici tridesetak bolesnika. Nešto partizana iz Pivskog bataljona, veći deo civili — muslimani.

Predmet smo pažnje. Iznenaduje nas koliko mnogo znaju o 1. proleterskoj. O pobedi nad Talijanima kod Gaočića — gotovo do najmanje pojedinosti. Culi su da je prema neprijatelju uspostavljen front, da su četnici razbijeni itd.

Zahvalni su partizanima. Uveravaju nas da bi svi bili poklani da je još mesec dana ovde ostala četnička vlast.

Strašne su njihove priče o klanjima. Klali su svuda, a najviše usred čaršije, na mostu. Žrtva se dovede, prekolje i baca s mosta. Leševi odnosi Drina, a neke odmah izbací na obližnji sprud. Neki padnu u plićak, - pa tu ostanu. To četnicima nije smetalo.

Noćni prizori dovodili su stanovnike okolnih kuća do ludila. Mesecima su slušali krike ljudi ispod sečiva oštrog noža i očekivali da i na njih dođe red.

Teške su i potresne sve ove priče, a najteža ona koju ispriča neki stari musliman. Bio je svedok smrti stotinama ljudi, pa i svoja tri sina i brata.

Dok je drhtavim rukama brisao suze, koje su neprestano tekle iz staračkih očiju, napuštamo sobu duboko potrešeni i preneraženi.

12. februar. Već sedam dana kako' sam u četi. Drugovi nisu preterivali. Ovde je, zbilja, dobro. Sve je skoro mirnodopski.

U gradu smo jedina vojna jedinica. Pivljani su otišli dalje. Verovatno na položaj.

Obavljamo razne dužnosti. Glavna je: obezbeđenje garnizona. Zaseda na mostu, na drugoj obali — prema Čajniču, nekoliko stražarskih mesta i patrola, to je sve. Raspored je dobar, pa ima vremena i za odmor.

Vršimo i dužnosti ekonomskog karaktera. Organizovano je nekoliko radionica za odeću i obuću. Radi uglavnom omladina, u prvom redu ženska. Za dužnosti kod radionica ne treba vršiti određivanje dežurnih. Uvek ima dovoljno dobrovoljaca, čak i napretek.

Bavimo se i »trgovinom«. Ima mnogo rakije. One prave, prepečenice, što se proizvodi u Srbiji. Nju menjamo sa seljcima za žito. Sa ovim žitom i suvim kruškama koje se melju, u pekari se pravi dobar hleb. Odavde se hrana šalje na položaj prema Prači i Jahorini, u Foču za bolnice, Vrhovni štab i tamošnje jedinice. Ifrza stanovništvo, takođe.

Zakačili smo i ovdašnje trgovce. To su, uglavnom, Srbi, koje četnici nisu dirali. Uzeli smo im nešto robe za potrebe vojske. Dobili su propisne potvrde. Naplatiće to kad se bude

svršio rat. Samo, mala korist od ovoga. Za hranu nema ništa. Ni za odeću osim dugmića. Sve same drangulije. Za ove poslove imamo specijalne ljude. To uglavnom rade Mačak, Bane i Šilja.

I 15. februar. Danas je stigao kurir iz bataljona. Sa pažnjom, [smo slušali *novosti*.

Posle Bukvice, bataljon je zaposeo položaje prema Prači i Sjetlini, u kojima su bili domobrani i ustaše. Iz ovih neprijateljevih garnizona svakog časa se očekivao ispad u pravcu. Goražda i Foče.

Već 20. januara 1. četa se kod sela Orahovice sukobila s vodom domobrana i ustaša koji je vršio nasilno izviđanje u pravcu naših položaja. U isto vreme je njihov drugi vod pljačkao sela Brdariće i Datelje. Prva četa je proterala oba ova voda. Ona im je kraj same Prače, na četiri do pet stotina metara od nje, napravila zasedu, ubila nekoliko vojnika i otela svu opljačkanu stoku. Presrećni što su ih partizani zaštitili od paljevine i raseljavanja, seljaci su svu sitnu stoku koja je bila odrobljena poklonili partizanima. Primili su natrag samo priplodnu stoku.

Posle ovoga front se tih dana stabilizovao. Ustaše i domobrani nisu neko vreme pravili ispade u pravcu slobodnih sela. ^ Bilo je i drugih uspeha. *Bataljon je u okolna sela* slao 'patrole da vraćaju bivše četnike na položaj, to jest da ih mobilišu za dobrovoljačku vojsku i organizuju za borbu. U jednoj takvoj akciji, u kojoj su, pored ostalih, bili Moma Dugalić, i Danilo Berić i Dura Četnik, uhvaćen je u selu Crncima general Ljuba Novaković i predat Vrhovnom štabu. Do Novakovića nije bilo lako doći, jer su ga seljaci, pristalice četnika, dobro krili. Veliku zaslugu za njegovo otkrivanje imali su omladinci iz 3voga kraja, Pero Kukavica i Ljubo Milošević, koji su kasnije ^tupili u naš bataljon.

Sa Novakovićem su uhvaćeni još jedan oficir, neka Čehinja i dva pratioca. Novaković se trudio da dokaže kako nije Dražin čovek, kako se s njim ne slaže.

17. februar. Četa se ponovila. Iz radionice nam je dodeljeno dvadeset pari odela i obuće. Sa onim što imamo i što je popravljeno dobro smo se odenuli.

Još smo nešto dobili: kozačke šubare od jagnjeće kože sa crvenim platnom na temenu. Ove jednoobrazne kape čine veliki utisak. Cela varoš nas posmatra sa interesovanjem.

19. februar. U četu se danas vratio Duško Karić. Bio je odsutan desetak dana. Išao je sa Gojkom Krezovićem i drugima po nekim selima u kojima su još postojale četničke jedinice,,

sastavljene od ovdašnjih seljaka, čije su starešine takođe ljudi iz ovog kraja. I kod njih je nastupilo vrenje. Ne mogu da se **opredele** — da li da pristupe partizanima, to jest dobrovoljačkoj vojsci, i da nastave borbu protiv ustaša i okupatora, ili da ostanu četnici, što bi ih odvelo u izdaju. Među njima su se vodili žučni razgovori do otvorene svade. Potpuno su razjedinjeni. Stvari nisu išle baš lako. Čak su ovoj našoj delegaciji pretili i ubistvom. Duško navodi primer da je jedan mlad četnik, podgovoren od dražinovaca, opalio metak pored same njegove glave. Naročito su napadali Gojka Krezovića, optužujući ga za izdaju što je prišao partizanima. Njihova je lozinka da će partizani (proleter) koji su sada ovde ubrzo otići dalje, pa će možda i njih povesti, a njihova će sela biti ostavljena bez odbrane.

Konačan rezultat njihovog puta bio je da su neka sela prišla nama, dok su druga ostala da se još promisle.

Od ostalih zadataka na ovom terenu najvažniji je stvaranje i uvođenje u rad narodnooslobodilačkih odbora. Na tom poslu, uz mesno partijsko rukovodstvo i komandu mesta, dosta se *angažovala i naša četa*.

20. februar. Danas je bilo mnogo dobrih vesti. Obradovali smo se kad smo čuli da je oslobođena varošica Čajniče, koja je udaljena tridesetak kilometara od Goražda. Oslobodili su je crnogorski partizani — Pljevaljski bataljon. Sada imamo slobodnu teritoriju sa tri grada.

Naše bavljenje ovde postaje već pomalo monotono. Uvek isto: obezbeđenje, straže, patrole, radionice, trgovina. *Odučićemo se od ratovanja.*

Vrlo smo aktivni u kulturno-prosvetnom i političkom radu. U ovom pravcu dosta se radi u četi i s narodom. Dobili smo od brigade veliki program, koji u određenom periodu treba da pređemo. Malo smo se i poplašili: velik je i obiman. Na časovima političke nastave većina se prilično ustručava da učestvuje. Đaci su, međutim, veoma aktivni. Naročito Nego,⁶ Duško Karić i Pego.⁷ I Šilja je bučan, ali on sve okreće na šalu. Bane kao teoretičar deluje sasvim solidno, dobar za propagandu. Govori se da ima dosta uspeha u mobilizaciji ženske omladine u narodnooslobodilačku vojsku.

Pored čisto partijskog materijala, dobiven je plan da se obrade tri ciklusa tema: 1. O stvaranju Jugoslavije — u šest tema; 2. O drugom imperijalističkom ratu — u tri teme; 3. O SSSR — u osam tema. Veliki su ovi planovi. Kad bismo to

#

⁶ Negoslav Bošković.

⁷ Predrag Mihajlović.

radili, i da nas niko ne dira, trebalo bi nam dva meseca. Ali osećamo da je poznavanje ovih pitanja preko potrebno. Za rad postoji dosta interesovanja, samo nemamo literature.

22. februar. Danas smo ponovo imali priredbu za omladinu Gorazda. Program je izvela naša četa. Bilo je uspešno. Od danas menjam mišljenje o Rakiću⁸ i Bati.⁹ Oni su najzaslužniji za program. Osećam da sam dosad grešio prema njima. Rakić mi je i suviše odavao utisak pesnika, a Bata bio zabušant u izvršavanju sitnih zadataka. Oba su, međutim, dobri borci. Bati sam prestrogo zamerio te sitne slabosti, koje se nisu slagale s pričama o njegovom učešću u akcijama na nemačke oficire usred Beograda. Varga¹⁰ i Aca¹¹ kažu da je Bata lično izvršio nekoliko atentata na nemačke oficire u Beogradu, i to sa uspehom.

Razmišljam i opominjem samog sebe da ne treba prebrzo donositi sud o ljudima. Pogotovo ne na osnovu njihovih sitnih postupaka.

27. februar. Već tri dana smo u Čajniču. Ovamo smo došli da obezbeđujemo varoš, jer su jedinice Pljevaljskog bataljona, koje su oslobodile i držale Čajniče, otišle prema Limu da obezbede prelaz nekih srbijanskih odreda.

Iz Gorazda smo se dovezli kamionima. Iako smo se smrzli na otvorenim kolima, to nije prošlo bez velikog ponosa. Eto, ponovo imamo veliku slobodnu teritoriju, železnice i kamione.

Čajniče je malo mestašće, ali izgleda veoma lepo. Samo je nepodesno za odbranu. Nije ni čudno što su Talijani morali pobeći. U rupi je, a što je najgore, sa najviše strane ga opkoljava velika borova šuma i spušta se do samog centra. Zato osobito pazimo na ovu šumu i kontrolišemo je patrolama. Patrole šaljemo i u pravcu Metaljke.

Smešteni smo, vrlo lepo, u jednoj školi. Ona je već bila preuređena za smeštaj vojske. Verovatno su i Talijani bili u njoj. Ispod nas je dosta veliki hotel. U stvari, samo zgrada, jer je u njemu bio smešten talijanski štab. Na vrhu zida još stoji velika platnena traka sa natpisom: »Comando«. Smejemo se tome. Jadna je ta »comando« kad je morala da pobegne od šake slabo naoružanih partizana.

28. februar: Danas nas je obišao drug Tito. Došao je direktno kod nas u četu i zadržao se ceo sat. Razgovarao je i pozdravio se gotovo sa svakim borcem. Zbog toga pozdrava

⁸ Radoš Rakić.

⁹ Slobodan Čosić.

¹⁰ Stevan Varga.

¹¹ Aca Todorović.

naročito diramo Vukalicu. Dugo je tresao Titovu ruku i pozdravljao se s njim baš kao da su lični poznanici. Vukalica se mnogo ne uzbuđuje, već kaže: »Pa i jeste, kolega mi je, metalski radnik«.

Drug Tito se duže zadržao u razgovoru s komandom čete. Mi smo ih sa svih strana opkolili i pažljivo slušali. Interesovao se posebno o svemu. Izenadili smo se kad smo čuli da zna da smo mi ona četa koja je jedno vreme kod Užica bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ispričao nam je mnogo dobrih vesti. Na istočnom frontu stvari stoje sve bolje. Iz Srbije nam dolazi veliko pojačanje. Ceo Užički i Čačanski odred. Od njih će se formirati još jedna proleterska brigada.

Kad je Tito otišao, o njemu smo mnogo pričali. Većina ga je prvi put videla u Rudom. Mnogi su tada mislili da je Rus. Mića Vujović nam tek sada ispriča jedan svoj susret sa njim u Kosjeriću, u Srbiji, koji je dosad krio.

Došao jednog dana u komandu čete jedan stariji dobro opremljen partizan i zatekao Vujovića da s nekim razgovara telefonom. Pošto je Mića odužio razgovor, pridošlica ga prekinuo i zamolio: »Druže, hteo bih nešto hitno da telefoniram«. Mići to nije bilo pravo, pa je malo povisio ton i rekao: »Pa zar ne vidiš da razgovaram, sačekaj malo . . . Uostalom, ko si ti?« Sasvim mirno, ne podižući ton, Tito mu je odgovorio: »Komandant Vrhovnog štaba«. Naš Mića se tada preneraženo trgao, ali je ipak sačuvao prisébnost i rekao: »Pa, čoveče, što to nisi odmah rekao!«

Momir LEKIĆ

